

Yvonne Hirdman

Sverges Kommunistiska Parti och 2:a världskriget 1939-41

Utdrag ur Yvonne Hirdman, *Sverges Kommunistiska Parti 1939-1945*, Allmänna förlaget
1974

Innehåll

Det imperialistiska kriget	1
Augusti–september 1939. Ett taktiskt interregnum	1
Pakten	2
Krigsutbrottet	7
Polen	12
Kominternlinjen 1939	13
Vinterkriget	18
Ställningstagandet till fascismen	22
9 april 1940	26
Frankrikes fall	33
Den nya antifascismen	34
Sammanfattning	39
Taktikens dilemma	42
Politik är det omöjligas konst	42
Enheten underifrån	47
Kommunisterna och försvaret	49
Ställningstagandet till den ekonomiska politiken	55
Samhällets reaktion	62
Den rena vänsterlinjen. Hösten/vintern 1939-1940	66
Transportförbudet	67
Partiförbudet	70
Ultrademokraterna	71
Dilemmats taktik	74
Valet 1940	79
Sammanfattning	83
Förkortningar	85

Detta är de inledande kapitlen i Hirdmans bok (1-2). För de återstående (3-5), se [Sverges Kommunistiska Parti och 2:a världskriget 1941-45](#)

Redaktionell anmärkning

Åtskilliga av de texter – tidningsartiklar och uttalanden från det svenska kommunistpartiet, sovjetregeringen eller Komintern m m – som citeras nedan finns publicerade i sin helhet på marxistarkivet:

[Kommunisterna och Andra världskriget 1939-40](#). (artiklar, tal m m, främst från *Ny Dag*)
[Komintern om världskriget 1939-41](#) (dokument och tal)

Använda förkortningar på tidningar/tidskrifter (i noterna)

Arbt – Arbetartidningen

ND – Norrländska Socialdemokraten

NFS – Norrskensflamman

SSK – Sydsvenska Kuriren

ViD – Världen i Dag

Det imperialistiska kriget

Augusti–september 1939. Ett taktiskt interregnum

Den 23 augusti 1939 undertecknade Sovjetunionens och Tysklands utrikesministrar en non-aggressionspakt i Moskva. En het sommar hade föregått undertecknandet. I mars hade tyskarna genom ockupationen av Tjeckoslovakien visat världen, att det krävdes mer än en chamberlainsk förhandlingskonst för att stoppa den tyska expansionen. England hade svarat genom att lämna Polen garantier för dess säkerhet. Tillsammans med Frankrike hade England sökt stöd hos Sovjetunionen för att bilda ett maktblock mot Hitlertyskland. Hela sommaren hade förhandlingar förts om en s k fredspakt mellan dessa länder. Syftet var att skrämja Tyskland från vidare expansion. Anfölls Polen kunde Tyskland i så fall räkna med ett två-fronts-krig, angrepp från England–Frankrike i väst och från Sovjetunionen i öst. I stället för fredspakt kom den oväntade ”krigspakten”. En dryg vecka efter undertecknandet i Moskva anföll Tyskland Polen den 1 september. Två dagar senare var världskriget ett faktum i och med de engelska och franska krigsförklaringarna.¹

Det är ingen överdrift att påstå, att denna kovändning i utrikespolitiken från både Tysklands och Sovjetunionens sida upplevdes som chockartad av dåtiden. Alltsedan Hitlers makttillträde hade de båda staterna stått som varandras antipoder. Den rent ideologiska motsättning som fanns hade tagit sig konkreta politiska uttryck, för Tysklands del i skapandet av anti-kominternpakten och för Sovjetunionens del i ett allmänt närmande till västmakterna, bland annat genom inträdet i Nationernas förbund. Också den av Komintern lanserade folkfrontstaktiken var ett direkt utrikespolitiskt medel riktat mot Tyskland. Folkfronten som politiskt redskap hade emellertid spelat ut sin roll redan innan nonaggressionspakten gav den dödsstöten. I Spanien hade folkfronten lidit militärt nederlag. I Frankrike hade den förlorat sin politiska betydelse 1938.² Rent taktiskt och propagandistiskt behöll den emellertid sitt grepp om de kommunistiska partierna. Sovjetunionen spelade i kommunisternas antifascistiska propaganda huvudrollen mot den tyska nazismen. Sovjetunionen var den enda säkert pålitliga makten, ”fredens och frihetens bålverk” som inte endast var berett att försvara sitt eget land utan ”även visa solidaritet och räcka en hjälpande hand till massorna i andra länder i deras kamp för fred och frihet”.³ Som tydliga belegg härför såg kommunisterna den sovjetiska hållningen både i det spanska inbördeskriget och vid Münchenkrisen. Det svenska kommunistpartiet hade sökt omvandla folkfrontstaktiken till verklighet även i Sverige. Detta hade främst tagit sig uttryck i enhetssträvanden gentemot de andra arbetarpartierna, det stora socialdemokratiska och det lilla socialistiska partiet. Även försök till frontbildning mot fascismen hade förekommit, vilket framför allt Antifascistisk Samling är ett exempel på. Ett annat är den omfattande spanienhjälpen.⁴

¹ Litteratur i anslutning till den tysk-ryska pakten: Ph Fabry, *Der Hitler-Stalin Pakt*, Darmstadt 1962; A Rossi, *The Russo-German Alliance. August 1939-June 1941*, Boston 1951; W Laquer, *Russia and Germany*, London 1965; S Allard, *Stalin och Hitler*, en studie i sovjetrysk utrikespolitik 1930-1941, Sthlm 1970. [På marxistarkivet finns ett utdrag ur W L Shirers stora arbete ”Tredje rikets uppgång och fall” som handlar om pakten, se [Sovjetunionen, Tyskland och Andra världskrigets inledning](#) – Red anm]

² Litteratur om folkfronten: G Lefranc, *Historie du Front populaire*, Paris 1965. [Franska folkfronten behandlas utförligt i Fernando Claudíns [Krisen i den kommunistiska rörelsen, band 1](#) – Red anm].

³ S Linderot, *Sverige i fara*, Sthlm 1939, s 13. [Finns på marxistarkivet: [Sverige i fara](#) – Red anm].

⁴ L Drangel, *Den kämpande demokratin. En studie i antinazistisk motståndsrörelse*. Kapitel I och II. Opubl avh avsnitt, Hist inst SUAV, Sthlm 1972.

Taktiken hade givetvis även fått konsekvenser för partiets politiska program. Vad beträffar utrikespolitiken förordade kommunisterna en omläggning av svensk neutralitetspolitik, vilken kallades för ”kapitulationspolitik” och ”illusioner”, till en aktiv s k fredspolitik ”Sverige måste söka samarbete med alla folk, länder och stater som står emot de fascistiska angriparna, som vill freden, och som vill försvara den.”⁵

Även inrikespolitiskt hade det kommunistiska programmet färgats av den antifascism som utgjorde folkfrontens ideologiska innehåll. Det tog sig uttryck i kommunistiska paroller om utrensning av femte kolonnen i försvar, press och polismakt.⁶

Mot den bakgrunden är det förståeligt att nyheten om det tysk-ryska närmandet skapade stora svårigheter för det kommunistiska partiet. Det hade helt hållits i ovisshet om den sovjetiska omläggningen av utrikespolitiken. Det gavs ingen som helst vägledning, vare sig från Sovjetunionen eller från Komintern, utan det gällde att tolka händelsen. Pakten innebar faktiskt hela folkfrontstaktikens sammanbrott. Insåg de svenska kommunisterna detta? Sökte de i det taktiska interregnum, som kom att råda fram till Sovjetunionens inmarsch i Polen, ersätta folkfrontstaktiken med en ny taktik, byggd på självständig analys av situationen? Men framför allt, hur sökte partiet förklara att Sovjetunionen övergav sin ställning som fascismens motståndare framför andra och nu i stället närmade sig den forna fienden? Hur kom denna händelse att påverka den antifascistiska propagandan?

Kommunisterna kom med andra ord att ställas inför ett kontinuitetsproblem av högsta rang. I det följande skall ett försök göras att se hur de löste det.

Pakten

Mot slutet av juli 1939 cirkulerade rykten i pressen om pågående förhandlingar mellan Sovjetunionen och Tyskland. I kommunistpress avvisades sådana rykten emellertid såsom goebbelspropaganda, som man alltså inte borde sätta tro till.⁷ Speciellt ihärdiga var emellertid de rykten som talade om handelsfördrag mellan de båda länderna, vilket föranledde kommunistpressen att iaktta en försiktigare hållning. Man erinrade sig Stalins stora tal från den 10 mars 1939 inför 18:e partikongressen i Moskva, där han behandlade Sovjetunionens principiella inställning till handel med de kapitalistiska länderna.⁸ Det är möjligt, skrev Ny Dag, ”att Sovjetunionen godtagger en kredit om Tyskland skulle erbjuda en sådan”.⁹

Det första offentliga meddelandet om förhandlingar mellan Sovjetunionen och Tyskland kom från tyskt håll sen på natten den 21 augusti och lydde i dramatisk korthet: ”Riksregeringen och sovjetregeringen ha överenskommit att sluta nonaggressionspakt med varandra. Utrikesminister von Ribbentrop skall onsdagen den 23 augusti anlända till Moskva för att slutföra förhandlingar härom.”¹⁰

Tidigare samma dag hade bekräftelse från Moskva kommit om en kreditöverenskommelse

⁵ Linderot, *Sverige i fara*, s 12, 6f. Se även G Johansson, *Den stora illusionen*, Sthlm 1939; H Hagberg, *Sverges utrikespolitik*, Sthlm 1938. Jfr K Åmark, *Makt eller moral*. Svensk offentlig debatt om internationell politik och svensk utrikes- och försvarspolitik 1938-1939, Sthlm 1973, s 79 ff, 261 ff.

⁶ Se t ex Linderot, *Sverige i fara*, s 8 f. [Finns på marxistarkivet: [Sverige i fara – Red anm](#)].

⁷ ND 27.7.39 stück.

⁸ Enligt Allard var detta en av de första trevarna att nå en politisk uppgörelse med Tyskland, se Allard, *Stalin och Hitler*, s 112. Enligt Fabry var det en framstöt åt både Tyskland och västmakterna, se Fabry, *Der Hitler-Stalin Pakt*, s 13.

⁹ ND 27.7.39 stück.

¹⁰ Nr 97 u, Berlin 21.8.39 (TT) DNB kl 23.30. Pressarkivet.

mellan de båda länderna, i vilken det bland annat hette: ”Det kan vara ett allvarligt steg till fortsatt förbättring, inte blott av de ekonomiska utan även av de politiska förbindelserna mellan Sovjetunionen och Tyskland.”¹¹ Detta betydde att det första meddelandet om en eventuell rysk-tysk pakt nådde Ny Dags redaktion sent på natten den 21 augusti, kort före tidningens pressläggning, samtidigt som man hade bekräftelse från Moskva om kreditavtalets avslutande, där onekligen vissa rader tydde på att det tyska telegrammet var korrekt.

Man valde att återge telegrammet från DNB i dess helhet och bifoga följande brasklapp:

Vi brukar av princip inte återge nazisttelegram om sådana ting. Vi avvaktade i frågan om sovjetkrediterna den sovjetryska kommunikén. Ovanstående sensationella uppgift återger vi dock med den reservation som är nödvändig när det gäller uppgifter från denna källa. Det kan vara en vanlig nazistisk försöksballong.

Tilltron till DNB-telegrammet var emellertid inte mindre än att redaktionen mitt i natten sökte analysera Sovjetunionens och Tysklands motiv för denna ”sensationella” kursförändring. Dvs det sades inte innebära en förändring i Sovjetunionens utrikespolitik. Tvärtom betonades först och främst att nonaggressionspakter var ett led i Sovjetunionens politik, alltså inget nytt. ”Samma avtal som på sin tid erbjöds Frankrike och Tjeckoslovakien, erbjöds även Tyskland”, påpekade man. Vad som hade fått Sovjetunionen att utsträcka detta led i sin utrikespolitik till att omfatta även Tyskland var enligt de kommunistiska kommentatorerna de engelska och franska regeringarnas mistrogna attityd gentemot Sovjetunionen.

Å andra sidan kan det inte förvåna någon om Sovjet till slut tröttnar på de engelska och franska regeringarnas fyra månaders sabotage av Sovjetunionens detaljerade förslag till en fast fredsfront mot angriparna även innefattande garantier för Finlands och randstaternas självständighet. Chamberlain har saboterat Sovjetunionens förslag i avsikt att få till stånd en ny münchenuppgörelse med Hitler för att rikta Tysklands angreppslusta mot Sovjetunionen. När Sovjet sett hur frågan förhalats i månader kan det inte förvåna att Sovjetunionen till slut ställer frågan på sin spets: Vill ni ha en fredsfront – eller vill ni det inte. Vill ni inte ha Sovjetunionens hjälp – så slipper ni. Sovjetunionen är själv stark nog att skydda sig för angrepp både i öster och väster.¹²

Uppenbarligen tycks redaktionen på Ny Dag ha tolkat en eventuell pakt som en taktisk manöver av Stalin för att tvinga fram ett medgivande från västmakternas sida i de pågående förhandlingarna i Moskva.¹³ Skulle det visa sig att så inte var fallet, utan att en pakt verkligen slöts, fanns den ursäktande förklaringen: Sovjetunionen hade därtill varit nödd och tvungen. Sovjetunionens motiv framställdes alltså som ett konsekvent fullföljande av dess utrikespolitiska linje. De som bröt sin linje var i stället tyskarna:

Det nya är att Tyskland, som förut riktat en våldsam hetskampanj mot Sovjetunionen och tagit initiativet till antikominternpakten, plötsligt känner sig så försvagat, att det – förklarar sig berett att ingå en non-aggressionspakt med Sovjetunionen, som det förut avvisat.¹⁴

Den första reaktionen blev således ett försök att analysera en eventuell pakt helt inom ramarna

¹¹ ND 22.8.39, sista sidan. Uppgift kom ”från Ny Dags Moskva red”, vilket enl uppgift från G Johansson 17.3.70 betydde avlyssning av moskvaradion. – Kommunikén publicerades i *Pravda* och *Isvestija*. 21.839. Dessutom inkom TT-telegram, på vilka Ny Dag abonnerade, på eftermiddagen den 21 med den sovjetiska kommunikén. Endast ordalydelsen skiljer TT-telegrammet från kommunikén i Ny Dag, vilket gör det troligt att redaktionen översatt direkt från ryskan. Gäller alla bekräftelser från Moskva. Man föredrog källan uppenbarligen.

¹² ND 22.8.39 första sidan

¹³ Se även NSF 23.8.39. ”Ribbentrop på Canossavandring till Moskva. Rysk aktion för att framtvunga fredspakten”. SSK 24.8.39.

¹⁴ ND 22.8.39, första sidan.

för folkfronttaktiken. Dagen därpå bekräftade Moskva att förhandlingar inletts. Man motiverade sin politiska kursändring på följande sätt:

Meningsutbytet, som i detta hänseende ägde rum mellan tyska och ryska regeringarna, ådagalade en önskan hos båda parterna att minska spänningen i de politiska relationerna, att avlägsna krigshotet och ingå en non-aggressionspakt.¹⁵

Moskva sökte ge konsekvens åt sin utrikespolitik genom att kraftigt betona det fredliga målet. En fredspakt skulle slutas, det var bara parterna som bytts ut.

Ute i världen frågade man sig emellertid vad som nu skulle bli av den verkliga fredspakten. Betydde det rysk-tyska närmandet att Sovjetunionen definitivt vände sig från västmakterna?

Ny Dag gick på den tidigare folkfrontslinjen och försäkrade, att det skedda på intet vis skulle komma att sätta käpp i hjulet för fredspaksförhandlingarna. Ny Dag hämtade näring för den tanken ur de telegram som inkom från ”välunderrättade sovjetryska kretsar” där ”man gav uttryck åt den övertygelsen att den rysk-tyska nonaggressionspakten icke skulle vara oförenlig med den planerade defensivalliansen mellan Sovjetunionen, England och Frankrike”.¹⁶ Sovjetryska kretsar i London erinrade även om att ”alla hittills ingångna nonaggressionspakter innehållit en förbehållsklausul, vari det heter att i händelse en av de fördragsslutande parterna företager ett angrepp mot någon tredje part, har den andra fördragsslutande parten rätt att utan ny föregående uppsägning annullera pakten”.¹⁷ Det är givet att Ny Dag utifrån sin folkfrontsinställning tog fasta på sådana uttalanden, som de ytterligare lade till rätta och förde fram på första sidan den 23 augusti: ”En icke-angreppspakt och en allians är skilda ting. En icke-angreppspakt upphör automatiskt om ena parten anfaller en tredje stat.”¹⁸ I samma dags ledare uttryckte sig Gustav Johansson, Ny Dags chefredaktör, något försiktigare: ”Vanligen stipuleras att om ena makten angriper en tredje stat kan pakten utan vidare uppsägas.” I grunden låg alltså förhoppningen om att den nya kursen den sovjetryska utrikespolitiken tagit var ett taktiskt medel för att få västmakterna att sluta en allians på de sovjetiska villkoren. ”Chamberlain hårt pressad” löd förstasidesrubriken och ledaren innehöll den vanliga vädjan till västmakterna att skriva under fredspakten. Men självfallet tog man fasta på tasstelegrammets formulering ”att avlägsna krigshotet”, men det tolkades helt ur antifascistisk synvinkel. Ty när det gällde Tyskland drog kommunisterna samma slutsats som övriga bedömare gjort i fråga om Sovjet och fredspakten, dvs att nonaggressionspakten inte medgav andra allianser och förbund. Hitler tvingades uppge sin antikominternpakt, fastslog Ny Dag och skildrade ingående den irritation som meddelandet om pakten väckt i Japan.¹⁹

För andra bedömare framstod i stället krigsfaran som akut i och med den nya vändning den tysk-ryska politiken tagit. Vad skulle nu ske med Polen?²⁰ Ett tal av Hilding Hagberg den 23 augusti visade att den faran ansågs lika stor av kommunisterna.

Kan Polen räddas? Det beror främst av Polens eget folk. Det beror därjämte av om fredspakten kan genomtvingas. Kan inte denna politik förverkligas med största snabbhet blir det krig.²¹

Denna tolkning var en konsekvens av Hagbergs övertygelse om att pakten var tillkommen

¹⁵ Nr 1 u kl 8.25 Moskva 22.8.39 TT/Tass. Pressarkivet.

¹⁶ ND 23.8.39.

¹⁷ London 22.8.39 TT/Havas. Pressarkivet.

¹⁸ Se även NSF 23.8.39 samt SSK 24.8.39

¹⁹ ND 23.8.39.

²⁰ Se Åmark, *Makt eller moral*, s 111 ff.

²¹ NSF 24.8.39.

som utpressningsmedel mot västmakterna.

Det finns all anledning antaga, att sovjetregeringens beslut förestavats av önskan att rädda Polen, att korsa Chamberlains planer på en överenskommelse med de skaxelstaterna på Polens bekostnad och att framtvinga den fredspakt som Citykretsarna och deras regeringar hittills saboterat.²²

Den 23 augusti undertecknades nonaggressionspakten och texten publicerades dagen därpå. Pakten var därigenom ett oåterkalleligt faktum. I den publicerade texten fanns emellertid inte den klausul som enligt Ny Dags bedömare vanligen fanns i de sovjetryska nonaggressionspakterna, att pakten upphörde om den ena parten anföll en tredje part. Däremot stipulerade paragraf 4 att ingen av parterna fick delta i en maktgruppering, som direkt eller indirekt riktade sig mot den andra parten.

Därmed föll grunden samman för den kommunistiska argumentationen. Kommentarer till pakten den 25 augusti visar tydligt vilket besvärligt läge man nu hamnat i. Att med utgångspunkt från en klart antifascistisk inställning försöka analysera Sovjetunionens nya politiska kurs mot vad som man alltjämt betraktade som huvudfienden förde med sig ett invecklat resonemang. Man framhöll åter att det var Hitler som ändrat sin politik, inte Stalin. ”Pakten innebär med andra ord en fullständig kovändning från det nazistiska Tysklands sida i dess utrikespolitik.”²³ Paragraf 4 togs som ett belegg för att antikominternpakten upphört att existera. Vad som skulle ske med fredspakten berördes inte. Från antifascistisk synpunkt var det vidare positivt att Sovjet med sin pakt tvingat västmakterna att inta en fast hållning gentemot Tyskland.²⁴ Emellertid tillgreps en defensiv argumentering. Detta läge skulle aldrig uppstått om inte ”de engelska finanslordernas och de två hundra franska bankirfamiljernas envisa dröm att Hitlers aggressivitet skulle riktas mot Sovjetunionen, så att både Sovjetunionen och Tyskland skulle försvagas i ett krig” hade väglett den engelska utrikespolitiken, skrev Ny Dag och lade därmed skulden för fredspaktens sammanbrott på västmakterna.²⁵

Arbetartidningen i Göteborg utkom den 25 augusti med sitt första nummer sedan pakten. Starkare än hos Ny Dag och Norrskensflamman röjde sig önsketänkandet kvar, att det trots allt skulle komma till stånd en fredsfront mellan Sovjetunionen och västmakterna. Nonaggressionspakten stipulerade visserligen att ingen av parterna fick delta i någon maktgruppering riktad mot den andra parten, ”däremot får de bägge alltså utan vidare ingå biståndspakter för försvar mot angrepp” hävdade Arbetartidningen. Tidningen gav sig därefter in i ett invecklat resonemang varför det i texten inte fanns någon klausul om paktens upphörande, ifall ena parten anföll tredje part:

I pakten saknas formellt den i Sovjetunionens icke-angreppspakter annars vanliga passusen att avtalet upphör att gälla om någon av parterna angriper tredje part. En sådan bestämmelse vore emellertid överflödigt, alldenstund den i princip återfinns i själva pakten. Konflikter mellan de bägge staterna om frågor av det ena eller det andra slaget, d.v.s. alla slag, skall regleras uteslutande på det vänskapliga meningsutbytets väg. Det är sålunda icke tillåtet att genom angrepp på någon tredje makt ställa andra parten inför fullbordat faktum i en fråga som intresserar Sovjetunionen, på annat sätt än genom ”vänskapligt meningsutbyte”.

På så vis lyckades det Arbetartidningen att hålla fast vid folkfrontsperspektivet, trots de i grunden oöverbärliga svårigheterna. Sovjetunionen var därför alltjämt antifascismens främste banérförare och tidningen såg endast en lösning om Tyskland trots allt skulle våga

²² Ibidem 23.8.39.

²³ Ibidem 25.8.39.

²⁴ *ND* 25.8.39.

²⁵ Ibidem. Jfr *NSF* 25.8.39.

anfälla Polen:

Nu som förr är Röda armén beredd att marschera mot Hitler för att hjälpa varje land som vill försvara sig och begär dess hjälp ... därest den engelskfransk-polska pakten med Sovjetunionen slutas (och det är dessa länders sak) och sedan Hitler angriper t.ex. Polen, så träder den tysk-sovjetiska pakten ur funktion och Röda armén tågar mot Hitler.

Arbetartidningens renodlat folkfrontstaktiska hållning ledde automatiskt till att tidningen kom att inta samma inställning till Hitlers motiv som de flesta andra icke-kommunistiska bedömare.

Hitlers syften är inte freden utan att få ryggen fri från angrepp mot väster, att sätta in en sprängkil mellan England och Frankrike och Sovjetunionen, samt att åstadkomma förvirring i världen.²⁶

Arbetartidningens försök att tolka pakten helt och hållet ur en antifascistisk synvinkel var emellertid också det sista. Argumentationen stelnade, och i stort sett var det bara ett enda ord som blev kvar – och det var fred. Förutom det tidigare resonemanget, att Hitler fått uppge sin antikominternpakt, kan hela argumentationen sammanfattas sålunda: Nonaggressionspakten betydde fred därför att Sovjetunionens utrikespolitik alltid är fredlig och ingenting annat kan vara.²⁷ Man spann också på temat att Sovjetunionens aktion nu tvingade England och Frankrike till fasthet gentemot Tyskland, varigenom ett nytt München skulle komma att undvikas.²⁸ Tyskland skulle således hotas till fred. Men ända in i det sista hoppades uppenbarligen kommunisterna att pakten, när allt kom omkring, inte skulle träda i kraft. Så sent som den 30 augusti skrev Ny Dags chefredaktör Gustav Johansson:

Pakten är visserligen undertecknad men den är icke ratificerad. Den har icke trätt i kraft. Sovjetunionens parlament har ratificeringen på dagordningen, men som sista punkt ... När parlamentsledamöterna hinner fram till frågan om ratificeringen torde Hitler ha varit tvungen att avgöra om han vill ha krig eller inte.²⁹

Den antifascistiska inställningen ändrades inte av den nya situationen. En partikampanj som partiledningen beslutat om vid den 11:e kongressen på våren 1939, vars klara folkfrontstaktiska syfte framkom i kampanjens paroll: ”Hitler hotar, front mot faran”, igångsattes programenligt den 22 augusti.³⁰ Innehållet i de resolutioner som antogs vid de olika möten som hölls visar, att huvudvikten legat på en direkt antifascistisk propaganda. Pakten tycks inte ha berörts direkt utan implicit kommit med mot slutet som ett medel att stoppa fascismen.

Det nazistiska Tysklands rövarpolitik har ånyo ställt världen inför frågan krig eller fred? Mötet ger sin odelade anslutning och sitt understöd åt alla de strävanden som tar sikte på att stoppa den fascistiska angriparen för att skapa fred i världen ... För freden, för att stoppa den fascistiska angriparen, oförbehållsam anslutning till Sovjetunionens konsekventa och fasta fredspolitik.³¹

Sovjetunionens agerande hade tvingat kommunisterna till den enda analys som var möjlig att göra utifrån deras taktiska och ideologiska ståndpunkt, nämligen att nonaggressionspakten bidragit till fredens bevarande.

Det är emellertid troligt att åsikterna var delade bland kommunisterna själva. Den 28 augusti infördes en ledare av Fritjof Lager (politbyråmedlem och ansvarig utgivare för Ny Dag), där

²⁶ *Arbt* 25-31.8.39. Jfr Åmark, *Makt eller moral*, s 111 ff.

²⁷ Se t ex ref av G Öhmans tal vid Stockholms arbetarkommuns medlemsmöte *ND* 25.8 samt *ND* 30.8.39.

²⁸ *ND* 28.8.39.

²⁹ *Ibidem* 30.8.39.

³⁰ *Ibidem* 22.8.39.

³¹ *Ibidem* 31.8.39, se även 25.8.39.

det är en motsatt analys som framförs:

Krigets åskmoln hopar sig. Blixten kan slå ner på Sverges folk snabbare än vi anar. I en sådan situation avgörs vem som är antifascist och beredd att kämpa och vem som är svammelmakare och frasradikal ... Kommunisterna måste mångdubbla sina ansträngningar för att organisera den antifascistiska fronten. Den som försöker misstänkliggöra kommunisternas vilja i detta avseende försvagar den front som smides till demokratins och vårt lands försvar.

En sådan inställning var emellertid ett undantag, ty ”officiellt” var freden räddad i och med pakten. Den 31 augusti tecknade chefredaktören i en ledare betitlad Ny Dags triumf följande bild av läget: Kriget har inte kommit, Polen är inte krossat, ”legenden om nazismens oövervinnelighet har gått i graven”. Dessutom framställdes Tyskland som ett land på randen till inbördeskrig, där krigsångest, livsmedelsbrist och ransoneringselände dominerade. Det var tydligt att det ändå var en slags münchenlösning på problemet Gustav Johansson tänkte sig, ty parallellt med argumentet att pakten tvingade England och Frankrike till fasthet, löpte tanken att en fredlig lösning var trolig, dvs att England och Frankrike ånyo skulle ge efter för Hitlers krav.

Naturligtvis är Chamberlain och Daladier alltså beredda att sluta en uppgörelse i Münchensstil ... Blir det nu en uppgörelse, så blir den mycket bättre för Polen än om den tysk-ryska pakten aldrig funnits.

Det är tämligen uppenbart att Gustav Johansson föreställde sig en historiens upprepning. Ty han avslutade sin ledare med följande erinring:

Kom ihåg att Ny Dag ensam höll huvudet kallt och ensam fick rätt under Münchendagarna då alla andra snurrade runt och tappade huvudet.³²

Krigsutbrottet

Krigsutbrottet kom och smulade sönder den kommunistiska pressens argumentation och dess förhoppning, att pakten trots allt bara var ett påtryckningsmedel mot Tyskland. Sovjetunionen förblev passiv och pakten annullerades inte. Under den dryga vecka som förflutit mellan beskedet om en nonaggressionspakt och krigsutbrottet, hade kommunistpressen kunnat följa sin tidigare taktiska linje, om än med svårighet. Krigsutbrottet tvingade partiet på ett helt annat sätt att ta ställning. Vem var skyldig till krigsutbrottet? Vad för slags krig var det som brutit ut? Hur skulle kommunisterna ställa sig till kriget?

Alltjämt saknades ledning från Komintern. Partiet blev tvunget att göra en egen analys av det nya läget. Ansvarsfrågan beredde inte kommunisterna några svårigheter. ”... ansvaret ligger helt hos den tyska regeringen. Detta historiska ansvar skall inget propagandafälttåg, inga fraser kunna fördunkla”, skrev Hilding Hagberg i Norrskensflamman den 2 september.³³ I partiets proklamation med anledning av krigsutbrottet fanns samma otvetydiga ställningstagande: ”Världshistorien känner ingen mera nattsvart förbrytelse än de nazistiska krigsgalningarnas våldshandlingar mot Polen ...”³⁴ Dock hade västmakterna genom sin undfallenhetspolitik och sitt sabotage av den kollektiva säkerhetspolitiken bidragit till krigets utbrott och fick därför sin del av den tunga ansvarsbördan.³⁵

I Sydsvenska Kuriren angrep emellertid redaktören Edvin E Persson ansvarsfrågan på en mer

³² ND 30.8.39. Se också första sidan.

³³ Jfr ND 2.9.39.

³⁴ ND 4.9.39. Se även *Stormklockan* nr 18 1939 art av F Forsberg ”Inför det andra världskriget”.

³⁵ NSF 2.9.39; ND 2.9.39.

teoretisk nivå.

Det imperialistiska krig som redan berört 500 miljoner människor är nu ett faktum också i våra grannländer, ja kanske inom kort också i Sverige. Vem bär ansvaret för vanvettet? Jo, exakt samma krafter som bär ansvaret för världskriget 1914-1918 ... Det är den kapitalistiska inbördeskampens system som bär ansvaret, ty det är den kapitalistiska utplundringsrätten kampen gäller. Det är Hitler och den internationella fascismen, denna kapitalismens mest expansiva och barbariska form som tänt branden. Men det är den penningsnikna och reaktionära engelska och franska kapitalismen som möjliggjort förbrytelsen.³⁶

Denna bedömning av kriget hämtade stöd direkt från Stalin ty denne hade i sitt berömda tal den 10 mars 1939 gjort följande karaktäristik av det internationella läget:

En så mycket allvarligare fara utgör det nya imperialistiska kriget som redan hunnit draga in mer än 500 miljoner människor i Asiens, Afrikas och Europas befolkning på sin sida.³⁷

I den proklamation som publicerades den 4 september fastslogs även krigets karaktär såsom imperialistiskt. Det var i grund och botten också den enda karaktäristik av kriget som kommunisterna kunde göra, ty om de bedömt kriget som en uppgörelse mellan demokrati och diktatur hade Sovjetunionens handlingssätt inte kunnat försvaras, utan Sovjet hade fått inta en plats bredvid Tyskland. Således slog kommunisterna fast, att kriget var en imperialistisk nyuppdelning av världen, där Tyskland spelat den pådrivande rollen och där Englands och Frankrikes motiv för kriget var att stoppa den tyska imperialismens maktutveckling.³⁸

Vad betydde då detta ställningstagande? För det första kunde partiet därmed reservationslöst stödja regeringens neutralitetspolitik:

Vi hälsar med tillfredsställelse de åtgärder den svenska regeringen vidtager för att skydda Sverges fred och nationella frihet. Enig uppslutning kring regeringens strävan att hålla vårt land utanför krigets fasor är idag livsviktigt för vårt folk.³⁹

En sådan uppslutning låg taktiskt sett inte långt från folkfrontstaktiken och att denna alltjämt behärskade de kommunistiska sinnena finns fler belägg för. För det första avslutades proklamationen av den 4 september med klara enhetsparoller, vilkas aktualitet underströks. Därjämte markerade kommunisterna sin vilja att med vapen i hand försvara den borgerliga nationen, helt i linje med de antifascistiska traditionerna:

Om Sverges folk blir angripet, från vilket håll det vara månne, så att folket är utsatt för hotet att dragas in i kriget och Sverges folk står inför risken att förlora sin nationella oavhängighet, då skall också Sverges folk vara parat att med alla de krafter, som står till buds, gå ut i kampen, gå till fronten och kämpa för landets frihet och oavhängighet. I den kampen kommer den svenska arbetarklassen att vara den pålitligaste och stridsdugligaste delen av folket. Det kommunistiska partiet och andra arbetarnas organisationer kommer att enas i denna kamp.⁴⁰

Genom sin definition av kriget som imperialistiskt undvek kommunisterna de svårigheter en antifascistisk karaktäristik av kriget skulle medföra, både för försvaret av Sovjetunionens handlande och, inte minst viktigt, i förhållande till den svenska regeringen. Det paradoxala var därför, att en sådan definition, som helt avvek från folkfrontstaktikens analys, samtidigt tillät partiet att gå ut med tydliga folkfrontsparoller och uttrycka en försvarsvilja som var barn av

³⁶ SSK 2.9.39.

³⁷ På nytt publicerat i ND 26.8.39.

³⁸ Proklamation från Sverges kommunistiska parti ND 4.9.39.

³⁹ Ibidem. Jfr AK 1939u nr 2 s 27.

⁴⁰ FK 1939u nr 2, s 35. Jfr SSK 2.9.39.

folkfrontstiden.

Paradoxen hade inte kunnat genomföras om inte kommunisterna i sin definition av kriget samtidigt underlåtit att dra de konsekvenser som de i egenskap av marxist-leninister borde ha dragit. Den handlingsrekommendation som Lenin gav socialisterna vid det första imperialistiska krigets utbrott var sannerligen inte att gå till fronten och kämpa för landets frihet utan att i stället ta vapnen och vända dem inåt mot den egna regeringen. Det var således både ett ideologiskt problem och ett kontinuitetsproblem kommunisterna stod inför.

Den 6 september höll partiordföranden Sven Linderot ett tal i Stockholms Folkets hus. Det talet kan sägas sammanfatta den kommunistiska synen på pakten och kriget strax före strategi- och taktikomläggningen. Det visar också hur Linderot sökte lösa problemet med Sovjetunionens kontinuitetsbrott och ansvar för krigsutbrottet samt de svårigheter som ovan skisserats. Linderots argumentation för Sovjetunionen var inte ny, men den hade fått en starkare defensiv prägel. Pakten mellan Tyskland och Sovjet hade kommit till stånd därför att den kollektiva säkerhetspolitiken saboterats, inte minst av de socialdemokratiska ledarna. De hade inte lämnat Sovjet något alternativ.

När alla dessa försök att skapa en maktbalans som kunde stoppa kriget strandade – vad skulle då Sovjetunionens regering göra? Ja, såvitt jag förstår måste Sovjetunionens regering åtminstone söka skydda sitt eget folk, de 170 miljoner människor som bygger och bor inom Sovjetunionens gränser, skydda det socialistiska bygget från krigets fasor.⁴¹

Sovjetunionen hade, underförstått, inte övergivit sin fredspolitik, endast tvingats vända den inåt. När det så gällde att ta ställning till om nonaggressionspakten fått Hitler att våga kastet, formulerade Linderot om frågan till att gälla om pakten framkallat kriget. Svaret blev följdriktigt att en pakt om icke-angrepp inte kunde ha en så förunderlig verkan. Krig framkallas av det kapitalistiska systemet, och kapitalismen var redan havande med detta krig, när pakten slöts.⁴² Därmed var Linderot framme vid krigsutbrottet och karaktäristiken av kriget. Det var ett imperialistiskt krig, som inte ändrade karaktär därför att ett starkt land överfallit ett litet, svagt land. Ty, varför hade Polen blivit angripet?

De som styr i Polen kopplade frågan om landets självständighet samman med den engelska imperialismen och dess lydiga följeslagare under en lång följd av år, den franska imperialismen. Detta är synnerligen väsentligt, ty därmed har Polen upphört att kunna betraktas som en enskild av större makt överfallen stat, utan vi måste se Polen som ett led i det engelsk-franska imperialistiska blocket.⁴³

Här hade Linderot i sitt resonemang dragit ut konsekvenserna av ställningstagandet till kriget såsom imperialistiskt, med tydlig hänvisning till Lenin.⁴⁴ När Linderot behandlade ansvarsfrågan kom en tydlig ambivalens fram. Det vore fel, menade Linderot, att endast framhålla det kapitalistiska systemet i sig som skulden till kriget, ty en sådan hållning kunde endast leda till passivitet. Nej, ansvaret för att kriget brutit ut låg hos de fascistiska stater som gjort sig skyl-

⁴¹ Linderots tal 6.9.39, s 12 f, pärm 1939 1 a. VPK:s arkiv. Talet även återgivet i *ND* 9.9 och 11.9 i något omredigerad form.

⁴² För en samlad redogörelse för den kommunistiska försvarsargumentationen i detalj angående pakten och krigshotet se G Öhmans broschyr *Kriget och Sovjets fredspakt*, som utkom 15.9.39.

⁴³ Citatet hämtat ur *ND* 11.9.39, eftersom originalet som uttrycker samma sak gör det på ett högst talspråkmässigt sätt som endast förvirrar.

⁴⁴ Man torde här jämföra med Lenins bedömning av Belgiens läge under det första världskriget. Se V Lenin, *Socialismen och kriget*, Moskva 1955.

diga till ”alla de svarta dåd emot fredliga folk under de senare åren”.⁴⁵ Längre fram i sitt tal slog emellertid Linderot fast att ansvaret låg hos dem som lyckats hindra den kollektiva säkerhetspolitikens genomförande. ”Där skall ansvaret läggas för krigets fasansfulla elände. [Applåder.] Det är riktigt.”⁴⁶

Vad skulle då kommunisterna göra? Om de drog ut konsekvenserna av sin karaktäristik av kriget och alltså följde Lenin, skulle de komma i motsättning dels till sin tidigare förda folkfrontspolitik, dels till den pågående svenska samlingsen. Linderot sökte lösa problemet med semantikens hjälp:

Kampen mot kriget måste föras också under det kapitalistiska systemet och i den kampen skapas förutsättningar att störta det kapitalistiska systemet i sig självt. I dagens situation måste vi alltså kämpa mot kriget.

Tidigare hade emellertid Linderot preciserat: Måste kampen föras med vapen i hand ”gör vi det med ännu större beslutsamhet än tidigare”.⁴⁷

Att det i själva verket var fråga om två helt olika uppgifter, lyckades Linderot dölja. Den ena uppgiften var den leninistiska, att bekämpa kriget revolutionärt. Den andra var att försvara landet i händelse av krig. Linderot gjorde således ett försök till sammanjämkning av två helt motstridiga uppfattningar, en revolutionär och en antifascistisk.

Slutligen berörde han partiets reservationslösa uppslutning på regeringens sida i dess neutralitetsförklaring, vilket innebar ett avståndstagande från partiets gamla krav på neutralitetspolitikens upphävande. Denna förändring i partiets ställningstagande betydde emellertid inte att partiet skulle förhålla sig neutralt mot fascisterna, påpekade Linderot. Tvärtom skulle partiets ”kamp mot dem skärpas”.⁴⁸

Linderots tal visade tydligt att den gamla taktiken höll på att ersättas med en ny. Det fick till konsekvens ett dubbelt ställningstagande i de viktigaste frågorna, vilket är mycket belysande för den absurda situation som partiet befann sig i. Nonaggressionspakten hade inte inneburit ett avståndstagande från folkfrontstaktikens antifascism.⁴⁹

Krigsutbrottet tvingade emellertid fram en förändring. Ty konsekvenserna av ett fasthållande vid den gamla taktiken var att man borde ge sitt stöd åt dem som bekämpade fascismen, alltså åt västmakterna, och då skulle partiet komma i motsättning till Sovjetunionen. ”Att försöka hålla sig utanför skulle då vara detsamma som att inta en feg hållning och ge indirekt stöd åt nazismen. Arbetarklassens paroll skulle under sådana omständigheter vara: Sverge med i kriget mot Hitlerregimen!” skrev Nils Holmberg i Arbetartidningen, i polemik med dem som hävdade krigets ideologiska karaktär av kamp mellan demokrati och diktatur.⁵⁰

Bibehålla en antifascistisk propaganda kunde man således bara göra genom att förklara, att även västmakterna i stort sett befann sig på samma nivå som Hitlertyskland, och att den kamp som utbrutit dem emellan inte hade något med bekämpandet av fascismen att göra. Det var också efter den linjen som man, i och med den nya strategi- och taktikomläggningen som

⁴⁵ Linderots tal 6.9.39, s 3, pärm 1939 1 a. VPK:s arkiv. Jfr ND 9.9.40.

⁴⁶ Linderots tal 6.9.39, s 12, pärm 1939 1 a. VPK:s arkiv.

⁴⁷ Ibidem s 2. Citatet ur ND 9.9.40.

⁴⁸ Linderots tal 6.9.39, s 18, pärm 1939 1 a. VPK:s arkiv.

⁴⁹ Se t ex ND 28.8.39, ledaren: Kampen mot fascismen, vilken var ett svar på de anklagelser som i annan press förts fram att kommunism och nazism förbrödrats. Mot dessa anklagelser slogs fast den oförsonliga motsättningen som lådde mellan arbetarklassen (dvs SKP) och nazismen.

⁵⁰ Arbt 15-21.9.39.

manifesterades i oktober 1939, sökte lösa kontinuitetsproblemet angående fascismen. I och med karaktäristiken av kriget som imperialistiskt och genom den skuldbörda man lastade på västmakterna fanns en sådan lösning implicit även för taktikomläggningen. Emellertid hindrades kommunisterna från att se den av det enkla skälet att de alltjämt hade folkfrontstaktiken att formellt hålla sig till. Det betydde å andra sidan inte att den antifascistiska propagandan kunde fortsätta oberört av händelseutvecklingen. Ty härvidlag hade Sovjetunionen klart sagt ut att den ideologiska vapenvilan inträtt. I ett tal den 31 augusti framhöll utrikeskommissarie Molotov nonaggressionspaktens betydelse för ett slut på fiendskapen och för en början till vänskapliga relationer mellan länderna.⁵¹ Detta var onekligen en vink från Moskva. Bortsett från enstaka inslag av polemisk karaktär i den kommunistiska landsortspressen, försvann därmed den antifascistiska propagandan.⁵²

Ett markant undantag utgjorde emellertid en artikelserie som publicerades mellan den 13 september och den 18 oktober i Ny Dag och som uppgavs härröra från ”vår illegale korrespondent i Berlin”. Artiklarna kritiserade nota bene inte den tyska utrikespolitiken behandlade endast de inrikespolitiska förhållandena. Den antifascistiska tonen var emellertid skarp: ”Det tyska folkets förbittring mot nazisternas mordregim växer oupphörligt”, förklarade författaren och beskrev med talrika exempel folkets nöd och utplundring. Det sades att naziregimen var i full upplösning och att SS-trupper måste sättas in mot massan.⁵³ Artiklarna publicerades även i den tyska veckoskriften Die Welt, vilken från mitten av september utkom i Stockholm.⁵⁴

En jämförelse med övriga kommunistpartiers reaktion på den tysk-ryska pakten visar en klar överensstämmelse. Information från Komintern om den nya omläggningen av Sovjetunionens utrikespolitik uteblev. Alla sektioner blev lika överrumplade och lämnades i lika hög grad åt sig själva att söka analysera det nya läget.⁵⁵

I likhet med SKP såg både det engelska och det franska kommunistpartiet Moskvans aktion som en utpressning mot västmakterna. I likhet med SKP tolkade man pakten som ett bevis på Tysklands svaghet, som ett nederlag för Hitler. I likhet med SKP framhöll man att anti-kominternpakten nu måste upplösas. I likhet med SKP betonade man den viktiga principiella skillnaden mellan en icke-angreppspakt och en allians samt att pakten inte var oförenlig med en fredsallians med västmakterna. I likhet med SKP slutligen framställde man pakten framför allt som ett mästerligt drag av Stalin för att rädda världsfreden.

Denna identiska tolkning torde bero på att det franska och det engelska partiet gick tillväga på samma sätt som det svenska. Material för tolkningarna lämnade alltså tass-telegrammet den 22 augusti samt de uppgifter som härrörde från ”sovjetryska” kretsar i Moskva och London. Svårigheten att inse att det faktiskt rörde sig om en total omläggning av den sovjetiska utrikespolitiken berodde givetvis på att folkfrontstaktiken alltjämt var den rådande.

⁵¹ Tal av Molotov vid högsta sovjets 4:e session 31.8.39 publ i *Sovjet Documents on Foreign Policy*, ed Jane Degras, vol III, Oxford 1953, Talet publ i ND 2.9

⁵² Se t ex NSF 2.11 och 13.11.39.

⁵³ ND 13.9, 5.10.39.

⁵⁴ F Borkenau, *Der Europäische Kommunismus Seine Geschichte von 1917 bis zur Gegenwart*, Bern 1952, s 229 samt s 231 f. Borkenau tolkar syftet med dessa artiklar som dels ett medel att inför en skandinavisk publik visa de tyska kommunisternas fortsatta kamp mot nazismen trots pakten, dels som ett subtilt medel i dragkampen mellan Hitler och Stalin i den ännu vid denna tidpunkt olösta frågan om Polens delning.

⁵⁵ För jämförelse har Borkenau, *Der Europäische Kommunismus*, s 217 ff samt A Rossi, *Les communistes français pendant la drôle de guerre*, Paris 1951, s 15-21 använts. H Pelling, *The British Communist Party. A Historical Profile*, London 1958, s 109 ff. En kortfattad översikt över samtliga kommunistiska partier ges i *Sovjetsystem und Demokratische Gesellschaft, Die Kommunistische Parteien der Welt*, Freiburg 1969.

Krigsutbrottet föranledde liknande patriotiska deklamationer i parlamenten från de franska och engelska kommunisterna. Det fanns emellertid en väsentlig skillnad. England och Frankrike förklarade Tyskland krig. De franska och engelska kommunistpartiernas deklamationer betydde ett direkt understöd till deltagarna i kriget och med det följde en annan definition av kriget än SKP:s. För de engelska och franska partierna framstod kriget som ett rättfärdigt, antifascistiskt krig.

SKP hade den förmånen att Sverige stod neutralt och kunde därför från början ta avstånd från kriget utan att för den skull falla utanför den patriotiska ramen. Detta var viktigt, ty därigenom kom de svenska kommunisterna att definiera kriget mer i överensstämmelse med den marxistisk-leninistiska ideologin och följaktligen blev strategiömläggningen varken så dramatisk eller markant som för de engelska och franska kommunisterna.

Polen

Den 17 september tågade Röda armén in i Polen. Denna gång var inte kommunistpartierna oförberedda. Sovjets inmarsch i Polen föranledde inte någon tvekan i kommentarerna i pressen. Inmarschen hade föregåtts av en sovjetisk antipolenpropaganda från den 14 september, vilken publicerades i kommunistpressen.⁵⁶ Moskva bröt den tystnad som varit så markant; efter Molotovs tal som publicerades den 2 september hade inga nya telegram kommit. Krigsutbrottet hade inte kommenterats, tvärtom hade Moskva markerat sin ställning som icke deltagande part i kriget genom att sända ut ett telegram den 7 september, vilket behandlade den internationella ungdomsdagen.⁵⁷

SKP:s reaktion på Sovjetunionens ingripande i kriget var entydigt positiv. I linje med paktdebatten betonades fredsaspekten. Det som nu skedde var att Sovjet ”aktivt” ingrep för fredens sak och begränsade krigets omfattning.⁵⁸ Den övriga pressens ramaskrin framkallade emellertid en rad ursäcksargument. Det var för Sovjet inte främmande mark i egentlig mening, framhöll kommunisterna. ”Det gäller ett område som från 1917 till 1920 tillhörde sovjetmakten, men erövrades av den polska godsägarregimen i ett regelrätt erövringskrig.”⁵⁹ Således betydde Sovjets inmarsch att dessa delar, Västvitryssland och Västukraina, befriades från en fascistregim som brutalt nertryckt de nationella minoriteterna och som hållit arbetarrörelserna i illegalitet.⁶⁰

Sovjetunionens aktion, även kallad dess ”aktiva neutralitetspolitik”,⁶¹ hade därmed begränsat kriget, räddat halva Polens befolkning från att komma under fascismens ok och därmed skapat betingelserna för fred.⁶² Krigsorsaken hade så att säga upphört att existera.⁶³

I och med den sovjetiska inmarschen i Polen var perioden av taktiskt interregnum över. Det innebar visserligen inte att kommunistpartierna öppet proklamerade folkfrontstaktikens död och inledningen av en ny taktisk era. Det skedde längre fram på hösten. Men det innebar att

⁵⁶ Se ND 14.9. och 15.9.39 ”Pravda om de inre orsakerna till Polens militära nederlag”.

⁵⁷ ND 7.9.39.

⁵⁸ NSF 21.9.39; ND 21.9.39.

⁵⁹ ND 19.9.39.

⁶⁰ Ibidem 18.9.39.

⁶¹ S Landin, *Fakta om Finland*, Sthlm 1939, s 6.

⁶² NSF 21.9.39. Obs att uttrycket fascismens ok erbjuder en dubbel tolkning: 1. att landet räddats från sin egen fascistregim, 2. att landet undandragits den tyska ockupationsmakten.

⁶³ ND 21.9.39 ”Genom att det polska problemet avvecklas kvarstår inte längre den formella anledningen till kriget”. Argumentationsmönstret i polenfrågan går förenligt igen i fråga om den sovjetiska expansionen i Baltikum och på Balkan.

den självständiga, om än kluvna, analysen av läget ersattes med en enhetlig kominternanalys. Därmed försvann all tveksamhet i ställningstagandet till krigshändelserna och framför allt till kriget självt. I en rundskrivelse till medlemmarna, daterad den 21 september 1939, finns en direkt bekräftelse på SKP:s omsvängning. Allt det som skulle bilda stommen i den nya kominterntaktiken finns redan klart formulerat. Ansvar för Polens öde lades hos ”Münchenherrarna i de engelska och franska regeringarna”. Chamberlain, Daladier och även Sandler ställdes sida vid sida som Hitlers främsta uppmuntrare. Syftet hade varit ett krig mellan Tyskland och Sovjet, men dessa planer hade Sovjetunionen nu korsat. De socialdemokratiska ledarnas förräderi från 1914 hade nu upprepats, hette det vidare.⁶⁴

Tydligast märktes omsvängningen i det engelska och det franska partiets nya ställningstagande till kriget, vilket fick till konsekvens, att hela deras politik fick läggas om.⁶⁵ SKP hade, som vi sett, redan gjort en i förhållande till den kommande taktiken riktig karaktäristik av kriget. Den karaktäristiken innehöll i själva verket huvudingredienserna i den kommande taktiken. Det vore emellertid felaktigt att härav dra slutsatsen att SKP varit mer förutseende än t ex det stora franska broderpartiet. Skillnaden i bedömningen av kriget betingades av den nationella situationen. Det franska och det engelska partiet hade något tillspetsat uttryckt varit tvungna att låtsas som om pakten aldrig blivit slutet, om de inte hade velat begå ett slags politiskt självmord, något som de senare tvingades till.⁶⁶ De svenska kommunisterna hade resonerat, visserligen utifrån sitt folkfrontsperspektiv, om orsak och verkan, och det resonemanget hade medfört att de tvingats på väsentliga punkter frångå 1935 års taktik.

Kominternlinjen 1939

Den nya taktiska linje som sektionerna skulle följa var nu som alltid betingad av Sovjetunionens intressen. Då det främsta intresset var att upprätthålla goda politiska förbindelser med Tyskland, följde att sektionernas politik inte fick gå stick i stäv mot detta fundamentala intresse. Således måste inte blott folkfrontstaktiken överges utan även det strategiska målet att stoppa och förhindra den fascistiska expansionen. Den strategiska och taktiska omläggningen skedde inte via en kongress, som tidigare varit praxis, utan kom i form av en artikel av Georgij Dimitrov, Kominterns generalsekreterare.⁶⁷

Vad erbjöd då Komintern sina sektioner i stället? Eller snarare: Vad kunde Komintern erbjuda? Det fanns naturligtvis inte så många vägar att välja emellan. Det val som eventuellt kunde ha förelegat vore mellan en mer defensiv och en mer offensiv taktik Utan hänsyn till de svårigheter som kunde uppstå för de enskilda sektionerna, valde Komintern den klart offensiva taktiken. Vad Komintern således påbjöd sektionerna var att genomföra den taktik som den andra Internationalen enligt Lenin borde ha proklamerat vid det första världskrigets utbrott.

Det var alltså en rent revolutionär taktik. Man tog Lenins analys av situationen under första världskriget och applicerade den utan synbara förändringar på nuläget. Kampen mot fascismen inställdes till förmån för den revolutionära kampen mot det imperialistiska kriget.

För arbetarklassen finns det bara ett enda riktigt ställningstagande – det är den oförsonliga, modiga kampen mot det imperialistiska kriget, kampen mot dem som bär skulden till och som förfäktar detta krig, framför allt i det egna landet, kampen för att göra slut på detta rovkrig.

⁶⁴ Rundskrivelse nr 13 21.9.39, bunt: Rundskrivelser 1940 (1939) VPK:s arkiv.

⁶⁵ Se Borkenau, *Der Europäische Kommunismus*, s 223 f samt Rossi, *Les Communistes français ...*, s 45 f. Jfr även *ViD* nr 20 och 21 med nr 22-25 1939.

⁶⁶ Se s 45 f.

⁶⁷ Jfr McKenzie, *Comintern and World Revolution*, s 170.

Det kan tyckas som om denna uppmaning till sektionerna att vända vapnen inåt och slå ner dem som bar skulden till kriget var en direkt antifascistisk appell att störta även Hitler och att den därmed helt stred mot den försonliga anda som nonaggressionspakten skapat mellan Tyskland och Sovjet. Men så var inte fallet. Ty i den vidare analysen framgick det mycket klart vilka Komintern ville se som krigets egentliga anstiftare. Det var inte Hitlertyskland, det var framför allt de socialdemokratiska ledarna

Nu blir det fullständigt klart för envar, som inte vill blunda för obestridliga fakta, att det är just de socialdemokratiska ledarna, alla dessa Blum, och Paul Faure, Citrine, Attlee och Greenwood, de Brouckère, som bär *det direkta ansvaret* för att de genom att omintetgöra enhetliga aktioner från det internationella proletariats sida, som hade kunnat förhindra kriget, *gav bourgeoisin möjlighet att för sina egoistiska intressens skull döma miljoner människor till förintelse.*

För att det ändå inte skulle råda någon tvekan om vilka som skulle lastas för det andra imperialistiska kriget, fritogs Tyskland nästan helt från skulden till kriget. I stället kläddes England och Frankrike i rollen som fredens egentliga sabotörer. Tyskland *hade* visserligen varit den mer aggressiva makten, men det var dels en följd av det orättfärdiga Versaillesfördraget, som i viss mån ursäktade detta beteende, dels hade en markant förändring inträtt.

Nu däremot har Englands och Frankrikes imperialister gått över till angrepp, de har störtat sina folk i krig mot Tyskland och försöker på allt sätt att dra en rad andra stater över på sin sida ... *just de engelska och franska imperialisterna som nu uppträder såsom de ivrigaste anhängarna av krigets fortsatta förande och fortsatta underblåsande.*⁶⁸

Ändå mer explicit framförde utrikesminister Molotov den förändrade inställningen till Tyskland i ett tal den 31 oktober:

Begrepp som ”aggression” och ”aggressor” ha under de sista få månaderna erhållit en ny mening. Det är inte svårt att gissa att vi i dag inte kan använda dessa begrepp i samma mening som, låt oss säga, för tre fyra månader sen. Om man håller sig till Europas stormakter, så befinner sig Tyskland i dag i läget av en stat som strävar till snarast möjliga slut på kriget och till fred, medan England och Frankrike som ännu i går larmade mot aggressionen, är för krigets fortsättning och mot ett fredsslut.⁶⁹

Mest kategoriskt uttryckte sig Stalin som fastslog att det inte var Tyskland som börjat kriget utan England och Frankrike.⁷⁰

Det var här som Lenins analys övergavs, eller snarare halverade. När det gällde England och Frankrike framfördes Lenins ord från det första världskriget nästan ordagrant. När det gällde Tysklands roll i det imperialistiska kriget frångick man lärofadern och vek undan i över-slätande formuleringar.

Taktikbytet blev inte mindre markant än det förändrade strategiska målet. Allt samarbete med socialdemokratin måste upphöra, och i stället blev det taktiska målet att bekämpa socialdemokratin, att avslöjade de socialdemokratiska ledarna och ena arbetarklassen underifrån. Taktiken gick under benämningen ”enhetsfront underifrån” eller ”verklig enhetsfront, vilket onekligen kastade en opportunistens skugga över 30-talets enhetsfronter.⁷¹ Men det hade

⁶⁸ G Dimitrov, *Kriget och arbetarklassen i de kapitalistiska länderna*, Sthlm 1939, s 13, 18 och 7.

⁶⁹ Molotov, *Om Sovjetunionens utrikespolitik*, (inför SSSR:s folk komm råd 31 okt 1939) Sthlm 1939, s 4 f.

⁷⁰ Uttalande av Stalin den 29.11.39, *ViD* nr 33 1939, Jfr Sven Landins tal vid SKUF:s 17:e kongress 23.3-25.3.40: ”Socialdemokratin spolierade folkfronten i Västeuropa. De engelska och franska statsmännen förde en politik som ledde till det nu pågående kriget. Ehuru kriget formellt öppnades av Tyskland framstår i dag västmakterna såsom huvudansvariga.” Ungdomsförbundet, VPK:s arkiv.

⁷¹ Dimitrov, *Kriget och arbetarklassen*, s 19 f. Se även EKKI:s manifest 7.11.39 i *ND*.

närmast syftet att visa på en viss form av kontinuitet, även om det skedde via terminologin.

*Denna enhetsfront i massornas kamp kan inte upprättas utan den beslutsammaste kamp mot imperialismens socialdemokratiska ”demokratiska” och ”radikala” lakejer, för att omintetgöra dessa bourgeoisins agents inflytande på arbetarrörelsen och för att isolera dem från de arbetande massorna.*⁷²

Den nya linjen var alltså en extrem vänsterlinje, med vissa skönhetsfläckar när det gällde Tyskland. Den naturliga konsekvensen var det revolutionära målet. På den punkten gav Komintern inget entydigt besked.

Arbetarklassen är kallad att på sitt sätt, i sitt eget och i hela den arbetande mänsklighetens intresse göra slut på detta krig och därmed skapa de nödvändiga förutsättningarna för tillintetgörandet av de grundläggande orsaker, som framkallar kapitalistiska krig.⁷³

För marxist-leninisten fanns endast en tolkning, och det var den revolutionära, ty på vilket annat sätt skulle annars arbetarklassen avsluta kriget? Detta stämmer med den analys av taktiken som givits här: Kampen mot kriget skulle ske inåt mot den egna klassfienden och inte mot den yttre angriparen.

Men med det storpolitiska skeendet som bakgrund, där Sovjetunionen gav Hitler sitt stöd i dennes fredsinvit i oktober 1939, kunde orden få en annan och mer defensiv valör och stå för fred till varje pris – först därefter kunde det revolutionära arbetet återupptas. I EKKI:s manifest till årsdagen av oktoberrevolutionen den 7 november saknades helt den revolutionära visionen. Där uttalades i klara ord på vilket sätt man skulle få fred. Inte genom revolution, utan genom arbetarklassens krav på sina regeringar att upphöra med kriget: ”Kräv omedelbart slut på detta orättfärdiga, imperialistiska rövarkrig!”⁷⁴

I svensk kommunistpress publicerades Dimitrovs artikel mellan den 1 och den 7 november. Dessförinnan hade emellertid partiet redan konfirmerat de nya direktiven på ett central-kommittémöte den 29-31 oktober.⁷⁵

Den uppgift partiledningen stod inför var att översätta kominternlinjen till svenska. Det var inte fråga om att göra en självständig analys av de specifikt nationella förutsättningarna, utan att tillämpa kominternanalysen på Sverige så gott det gick. För den internationella situationen övertogs den mekaniskt. Skulden till kriget, som vid krigsutbrottet klart och tydligt lagts på Tyskland, fördelades nu mellan England och Frankrike och de reformistiska arbetarledarna på ett mindre sofistikerat sätt än i Dimitrovs artikel. Deras skuld låg i att de hade tillåtit den tyska expansionismen. Det var som om Tyskland därigenom hölls för skadeslöst eller omyndigförklarades. Den gamla frågeställningen om borgerlig demokrati eller fascism hade förlorat sin politiska betydelse, hette det vidare i den svenska tappningen, och explicit förklarades att ”England och Frankrike representerar i dag den aggressiva imperialismen i högre grad än de fascistiska staterna”.⁷⁶ Det var den aggressiva imperialismen, som i det imperialistiska kriget fått sitt slutliga uttryck och nu skulle bekämpas, inte den aggressiva fascismen i en kamp mellan demokrati och diktatur. Men sedan uttryckte sig det svenska partiet genom Knut Senander, vars tal publicerades i huvudorganet Ny Dag, på ett mer oförblommerat sätt i den

⁷² Dimitrov, *Kriget och arbetarklassen*, s 20.

⁷³ Ibidem s 23.

⁷⁴ Se även EKKI:s manifest 7.11.39 i *ND*.

⁷⁵ Källäget: internt material saknas helt förutom ett maskinskrivet utkast till resolution. I *ND* publicerades endast ett tal av Knut Senander.

⁷⁶ *ND* 2.11.39 Senanders tal.

kinkiga frågan om det strategiska målets huvudsyfte. Kriget kunde inte avslutas genom den ena eller den andra sidans seger, ty det skulle endast leda till en ny våldsfred. I stället måste båda ”förlora kriget genom massornas kamp för ett revolutionärt slut på kriget”.⁷⁷ Även i resolutionen slog partiet fast att huvuduppgiften för arbetarna var att störta alla krigsregeringar och ”skapa fred genom att undanröja krigets orsak, det kapitalistiska samhällssystemet”.⁷⁸ Om man jämför resolutionens klara ställningstagande med Dimitrovs likartade uttryck, framstår skillnaden mellan Komintern och sektionerna på ett tydligt sätt.

Det var emellertid inte bara den svenska sektionen som uttalade sig i klartext om ett revolutionärt slut på kriget. Att sektionerna gick på en mer revolutionär linje skulle dels kunna bero på att Komintern gav dem friare tyglar, eventuellt som ett påtryckningsmedel mot Tyskland, men det skulle också kunna bero på att de helt enkelt inte uppmärksammade den något dubbelbottnade formulering som Dimitrov använt sig av. Detta är så mycket troligare som den logiska konsekvensen av den taktiska linjen blev revolutionen. För den senare tolkningen talar också det faktum att den explicita formuleringen ”ett revolutionärt slut på kriget” inte förekom efter centralkommittémötet.⁷⁹ I stället kläddes revolutionstanken in i det mer beslöjande uttrycket ”trede alternativets seger”.⁸⁰

När den nya strategin och taktiken tillämpades på de svenska förhållandena uppstod följande bild: Den svenska borgarklassen skonades inte från sitt medansvar till krigets utbrott. Den hade tjänat väldiga pengar på krigsförberedelserna, den hade bidragit till att sabotera den kollektiva säkerhetspolitiken. Svensk utrikespolitik, vilken sågs som storfinansens vilja omsatt i praktiken, hade understött den engelska politiken, som gått ut på att åstadkomma ett krig mellan Tyskland och Sovjetunionen, varvid ”man” räknat med att tjäna grova pengar på leveranser till Tyskland. Storfinansens, vilken styrde den svenska utrikespolitiken, var inställd på en engelsk seger, ty en sådan skulle ge större profiter. Den svenska socialdemokratin hade spelat samma ömkliga roll som övriga länders socialdemokrati, den hade slutit borgfred med borgarklassen och understött krigsförberedelserna samt börjat en våldsam upprustning, vars räkning skulle betalas av massan.⁸¹ De paroller partiet sände ut från centralkommittémötet löd därför: Slå tillbaka försöken att samordna Sveriges utrikespolitik med något av de krigförande ländernas. Bekämpa upprustningen som stärker den inre reaktionen och ökar faran för att landet ska komma i krig. Bekämpa regeringens krisprogram som går ut på att vältra krisens bördor på de fattigas axlar.⁸²

Strategi- och taktikbytet var så markant att inga försök gjordes att konstruera fram en kontinuerlig linje trots allt. Partiet stod inför ett kontinuitetsproblem av första rang. Det gällde att förklara hur det kunde komma sig, att partiets ställningstagande av i går stod i strid med vad man sade i dag. Lösningen bestod i att låta förändringen ske utanför partiet: Det förändrade läget krävde förändrade ställningstaganden. ”Vi kan inte komma med de värderingar vi hade i fjol. Läget då och nu är två helt olika saker, två skilda ting”, sade partiledaren redan i början av september.⁸³ I ett tal inför Stockholms kommunistiska arbetarkommun i november underströk Linderot detta ytterligare: ”Men här måste vi komma ihåg att det går inte med en

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ ND 1.11.39.

⁷⁹ Se McKenzie, *Comintern and World Revolution*, s 175. McKenzie tolkar det enl första alternativet.

⁸⁰ Se nedan, avsnittet om Frankrikes fall.

⁸¹ ND 2.11.39 Senanders tal.

⁸² ND 1.11.39.

⁸³ Linderots tal 6.9.39, s 20, pärm 1939 1 a. VPK:s arkiv.

mekanisk och formell lika linje i varje situation utan ta dialektiken till hjälp.”⁸⁴ Tvärtom gjordes en dygd av nödvändigheten genom att i både den interna och externa självkritiken betona, att felet bestod i att partiet inte bytt ståndpunkt tillräckligt snabbt.

Trots allt har partiet visat en viss vacklan. Vår bristande marxistiska skolning gjorde att vi inte tillräckligt snabbt kunde orientera oss i de situationer, som uppstod omkring krigsutbrottet. Detta gav upphov till tempoförlust beträffande omställningen av vår politik och taktik efter situationens växlingar, vacklan samt undfallenhet inför fiendernas angrepp.⁸⁵

I ett utkast till ett tal som troligen hållits i samband med centralkommittémötet gick parti-ledaren tillrätta med alla skandinaviska partiers brister under den första krigshösten. De hade främst bestått i de deklamationer som partierna sänt ut i samband med krigsutbrottet, i vilka de kritiklöst understött respektive regeringars ”neutralitetspolitik”, i deras ställningstagande för ”nationell enhet” och i offentlig anslutning till regeringspolitiken. Han vände sig även med skärpa mot de tal och artiklar ”i vilka nersjunkande till 'fosterlandsförsvarets' position förmärktes”.⁸⁶

Det var framför allt i ställningstagandet till fascismen som det svåraste kontinuitetsproblemet låg. Det kommer därför att behandlas för sig längre fram. Självkritiken visar att strategi- och taktikbytet inte förlöpte smärtfritt. Det var inget förvånande, eftersom 1935 års taktik gjort partierna till ”anständiga” politiska partier med sympatier långt utanför arbetarklassens gränser. Partierna hade överallt fått större inflytande och vuxit sig parlamentariskt starkare. Kominterns nya vänsterlinje kunde bara ha motsvarande framgång i ett verkligt revolutionärt läge, och ett sådant förelåg inte i Sverige på hösten 1939. Tvärtom utmärktes den politiska situationen av nationell samling, där borgfred och upprustning utgjorde självklara honnörsord. Således kom kominternlinjen, som inte var baserad på en allvarligt menad analys av de faktiska förhållandena utan var en följd av Sovjetunionens nya utrikespolitiska kurs, att försätta sektionerna i mycket svåra situationer.⁸⁷ I England och Frankrike gick det kommunistiska partiet snarast mot en politisk katastrof, eftersom ett fullföljande av taktiken betydde att de under brinnande krig kom att inta en klart defaitistisk hållning som gränsade till landsförräderi. För det svenska partiets del fick inte strategi- och taktikbytet i sig motsvarande följder, även om det långt ifrån försatte partiet i en förmånlig position. Ty inget moment i den nya taktiken kunde medföra någonting annat än isolering för partiet. Förutsättningarna för att bedriva en verklig enhetstaktik underifrån torde knappast ha förelegat i en för landet allvarlig krissituation, där just Per Albin Hansson framstod som den fasta klippan. Utsikterna att vinna gehör för en markant nedrustningspolitik torde likaså ha varit minimala. Till detta kom den

⁸⁴ Linderots tal 26.11.39 inför Sthlm KAK. Pärm 1939 1 a. VPK:s arkiv.

⁸⁵ ND 2.11.39, Senanders tal.

⁸⁶ S Linderot, Kommunisternas politik i Skandinavien, pärm 1939 1 a. VPK:s arkiv. Torde jämföras med Dimitrov, *Kriget och arbetarklassen*, s 22: ”De kommunistiska partierna måste snabbt ställa om sig i överensstämmelse med krigets betingelser. ... Elden måste riktas mot opportunisten, som kommer till uttryck i ett nedsjunkande till 'fosterlandsförsvarets' position, i anden stödjandet av legenden om krigets antifascistiska karaktär, i reträtt inför bourgeoisins repressalier.” Det är troligt att talet hållits i samband med centralkommittémötet, eftersom utkastet ligger i nära anslutning till resolutionsutkastet. Innehållet visar dessutom att det måste ha skrivits efter centralkommittémötets direktiv för den nya politiska linjen och före vinterkrigets utbrott. Troligen fanns även representanter för de övriga skandinaviska partierna med, eftersom det var brukligt att sända representanter partierna emellan.

⁸⁷ I den sovjetiska historiken över Komintern, *Outline History of the Communist International*, kan man så att säga mellan raderna hämta bekräftelse på att man även i sovjetisk historieskrivning är medveten om detta. ”This definition [imperialistiskt krig, f a], though stressing the imperialist aspirations of the ruling circles of the capitalist countries in the war, left out the nations liberation tendencies that were present in this war.”, s 460.

allmänna krigsförklaringen från partiets sida mot regeringen. En politik baserad på kominternlinjen hade således räckt till ett gott stycke att försätta det svenska kommunistpartiet i en politiskt nästan omöjlig situation. Men inte heller de svenska kommunisterna besparades sin katastrof. Den kom med vinterkriget.

Vinterkriget

För att kunna förstå kommunisternas agerande under vinterkriget måste man ha två förutsättningar helt klara för sig. Den första är själva grundvalen för partiet, nämligen försvaret av Sovjetunionen. Den andra är den att Sovjetunionens utrikespolitik alltid är detsamma som fredspolitik;. Detta uttrycks mycket klart av Linderot i hans tal den 26 november 1939:

Det är inte min uppgift att här bedöma de militärpolitiska och andra problemen som föreligger i diskussionen mellan Sovjetunionen och Finland. Jag kan endast nämna att Sovjetunionen utslutande följer en fredspolitik, inte går in för något förtryck av främmande folk men säkrar en fredslinje.⁸⁸

Det var därför givet att den kommunistiska pressen restlöst och utan tvekan helt slöt upp bakom Sovjetunionen i konflikten med Finland som i november övergick till krig.

Hur detta försvar såg ut och på vilket sätt den nya taktiken kom att prägla det skall i korthet beskrivas. I och för sig kunde kominterntaktiken inte tillämpas på vinterkriget, eftersom det var en taktik utarbetad för en situation som utmärktes av ett imperialistiskt krig och alltså inte för en ”konflikt” av det slag som bröt ut mellan Finland och Sovjetunionen. Men taktiken spelade en roll, eftersom den anvisade hur kommunisterna skulle förhålla sig till regeringen och socialdemokratin. Den angav så att säga det propagandistiska klimatet. Det föreligger dock en undersökning av kommunisterna och deras ställningstagande under vinterkriget i Alf Johanssons avhandling om opinionen i *Sverige under vinterkriget*, varför det är onödigt att alltför detaljerat dröja vid detta här.⁸⁹ En redogörelse för kommunisternas försvar av Sovjetunionen under vinterkriget är emellertid av vikt för att kunna förstå de åtgärder som drabbade partiet.

Ty vinterkriget väckte en våldsamt opinion i Sverige och en högljudd grupp krävde modig uppslutning på Finlands sida mot Sovjetunionen. För de allra flesta var också Finlands sak moraliskt rättfärdig. En enda stämma i den eniga kören sade alltså motsatsen. Och den sade det högt och klart. Varför nöjde sig inte partiet med ett tystare prosovjetiskt ställningstagande, vad fick det att ropa?

Sovjetunionen hade efter Polens delning vänt sin uppmärksamhet åt gränserna längs med Östersjön och inlett förhandlingar med de baltiska staterna, vilka ledde till en rad biståndspakter, som gav Sovjetunionen baser och flygfält på dessa länders territorium. I början av oktober inleddes liknande förhandlingar med Finland. De svenska kommunisterna, liksom andra bedömare, såg naturligtvis här en fortsättning på Sovjetunionens ”aktiva neutralitetspolitik”. Det var fullt naturligt att Sovjetunionen i en orolig tid ville säkra sina gränser, menade kommunisterna, och de kunde inte inse, att det skulle strida mot vare sig de baltiska staternas eller Finlands intressen. Tvärtom.⁹⁰

⁸⁸ Linderots tal 26.11.39, pärm 1939 1 a. VPK:s arkiv

⁸⁹ A Johansson, *Finlands sak. Svensk politik och opinion under vinterkriget 1939–1940*, Sthlm 1973, s 257 ff.

[på marxistarkivet: [De svenska kommunisterna och vinterkriget](#)]

⁹⁰ Se t ex ND 30.9.39 ang Estland; ND 4.10.39 ”De baltiska staterna är säkrade. Freden tryggad i Östersjön.” Om förhandlingarna med Finland, se t ex ND 13.10-14.10.39.

Ansvar för att förhandlingarna övergått till krigshandlingar lade kommunisterna helt på den finska regeringen. Krig hade utbrutit för att den finska regeringen halsstarrigt vägrat uppge Han ö, sade man, något som var obegripligt eftersom Finland skulle ha erhållit kompensation. Det krig som fördes mellan Finland och Sovjet karaktäriserade kommunisterna som ett ”nationellt försvarskrig” från Sovjets sida sett, emedan Finland var den aggressiva, hotande makten och, framför allt, emedan Finland var en spelbricka i västmakternas händer. Ty bakom skyntade hotet mot Sovjetunionen från den kapitalistiska världen.⁹¹

Så långt kunde kommunisterna låta den rysk-finska konflikten inordnas under den nya taktiken. En sådan bedömning låg helt i linje med den antivästmaktspropaganda som tagit över där den antifascistiska hade upphört. Men i och med att Kuusinens regering dök upp på scenen den 2 december förvandlades hela problematiken.⁹² Kriget förvandlades därmed till ett inbördeskrig, ett krig mellan Mannerheims vitgardister och den finska arbetarklassen, företrädd av Kuusinen. Röda armén blev på så sätt endast ett verktyg i händerna på det finska folket mot bourgeoisin, lappofascism och Mannerheims vita bödler. Det blev alltså ett regelrätt revolutionärt krig mellan socialism och kapitalism.⁹³

Den kommunistiska pressen kom till stor del att domineras av kommunisternas oro för Sveriges fred. Innan kriget bröt ut kopplades Sveriges öde direkt ihop med Finlands och ledarskribenten i Ny Dag Gustav Johansson föreföll dagen innan bomberna föll över Helsingfors vara helt övertygad om att blev det krig, så blev det också Sveriges krig.⁹⁴ Men sedan såg man hotet mot Sveriges fred komma från två håll. Dels utifrån, från ”det aggressiva västmaktsblocket”, dels inifrån det egna landet, från de kretsar som sades göra gemensam sak med England och Frankrike, med andra ord de svenska aktivisterna. Mot bägge dessa hot fördes i den kommunistiska pressen en intensiv propagandakampanj. Propagandan mot aktivisterna sammankopplades med den taktiskt betingade kampen mot socialdemokratin. Kommunisterna gick där in för en renodlad splittringstaktik, vilket innebar ett tyst erkännande av Per Albin Hanssons försiktiga finlandspolitik och ett högljutt avståndstagande från den ”Höglundska aktivistfalangen”.⁹⁵ Att kampanjen mot aktivisterna nästan helt kom att föras mot de socialdemokratiska aktivisterna var givetvis ett led i den nya taktiken ”enhet underifrån”.⁹⁶ Därtill kom att kommunisterna förde ihop den våg av antikommunism som deras försvar för Sovjetunionen väckte med den aktivistiska opinionen till en enhet, för att på så vis kunna utpeka de reaktionära värderingar som utgjorde aktivismens – ja hela den profinska opinionens – drivkraft. Därifrån var steget inte långt till att klassificera hela aktiviströrelsen som potentiellt fascistisk:

Aktivistgruppernas verksamhet företeer stor likhet med det tyska nazistpartiets SA-avdelning under Hitleromstörtningens första år. SA var i stor utsträckning rekryterad bland småborgerliga och

⁹¹ Se t ex ND 30.11.39. Se också en ”saga” av G Hauser i ViD nr 34 1939: ”Om min granne på sin gård har en hop galna hundar som löper fritt omkring och dessa hundar därtill dagligen av främmande dressörer hetsas mot mig och mina anhängare, kommer jag självklart att kräva av denna granne att avlägsna de galna djuren. Och om han vägrar efterkomma denna berättigade fordran, ja dessutom svarar med att hetsa upp sitt koppel, så att en av familjen faller offer för hundarna, kommer jag med full rätt att förklara för honom att mitt tålmod är slut och tillgripa självhjälp.”

⁹² Den 1.12.39 bildades den s k folkregeringen i Terijoki med O W Kuusinen som regeringschef. I den sovjetiska och kommunistiska propagandan sades denna regering representera det finska folket.

⁹³ ND 14.12.39, art av H Hagberg; ND 15.12.39, art av K Senander; ND 16.12.39. Mannerheim eller Kuusinen, Herremakt eller folkmakt i Finland? Flygblad, Sthlm 1939. Jfr Johansson, *Finlands sak*, s 269 ff.

⁹⁴ ND 30.11.39.

⁹⁵ Se avsnittet ”Kommunisterna och försvaret” i nästa kapitel (s 91 i boken).

⁹⁶ Se avsnittet ”Enheten underifrån” i nästa kapitel (s 87 i boken).

arbetarelement. Under fältropet ”kamp mot bolsjevismen” slog de framgångsrikt sönder den tyska arbetarrörelsen, desorganiserade den.⁹⁷

Antivästmaktspropagandan fick under vinterkriget sitt mest markanta uttryck. Det var från väst som hotet mot Sveriges fred kom. Det var ett utmärkande drag för västmakternas krigsföring att de lät småstaterna föra kriget åt sig. Nu ville uppenbarligen England åstadkomma en frontförlängning mot Tyskland, varför Skandinavien borde se upp, menade kommunisterna. Hotet söderifrån hade upphört att existera, eftersom tyskarnas intresse av svensk järnmalm krävde Sveriges neutralitet, hette det vidare. Att antivästmaktspropagandan med sådan lätthet kunde återupptagas efter folkfrontstidens relativa välvilja mot de borgerliga demokratierna, berodde säkerligen på att det klassiska hotet, dvs en samlad aggression från den kapitalistiska världen mot Sovjetunionen, för kommunisterna aldrig upphört att vara en realitet.

Hotet mot Sveriges fred förblev således ett hot från väster och från de västorienterade kretsarna i Sverige. Detta ändrades inte av att kriget i och med Kuusinen kom in i ett revolutionärt skede. Vad som ändrades var argumenteringen. Först sågs hotet från väst i det imperialistiska krigets perspektiv, i det västmakternas sades vilja ha till stånd en frontförlängning. Därefter hotades Sveriges fred av den antisocialistiska världen (England och Frankrike) och, inte minst, av de antikommunistiska kretsarna i Sverige.

I och med att kriget förvandlats till ett revolutionärt klasskrig, är det givet att de svenska kommunisternas försvar för Sovjetunionen blev alltmer aktivt och högljutt. Det skulle ha varit otänkbart för ett revolutionärt parti att ligga lågt under det att ett förment revolutionärt krig utkämpades hos grannarna. Om utgången av detta krig rådde ingen tvekan. Den 10 februari 1940 skrev Ny Dag hoppfullt apropå Karelen: ”Frihetens morgonrodnad lyser nu över de fattiga byarna i östra Finland. Snart kommer folkmakten att utsträcka sig över hela landet.” Och den 17 februari låter det än mer triumferande i den kommunistiska pressen:

Vad den svenska borgerligheten än kommer att tycka om det, kommer det snart att finnas en folkfrontsregering i Finland som återställer friheten. Klokheten bjuder Sverige att anpassa sig till det nya läget vid Östersjön och skapa goda förbindelser med den finska folkfrontsstaten, med Sovjetunionen och alla Östersjöstater.⁹⁸

Samma optimism uttrycktes även internt. Partiledningen manade sina medlemmar att hålla ut och att vara vid gott mod:

Även om arbetarnas majoritet är fången av den borgerligt-socialdemokratiska mannerheimspropagandan måste vi kommunister säga ifrån på ett sätt, så att arbetarna sedan kan erinra sig vad vi vid detta tillfälle framhållit. Vi behöver nämligen inte ett ögonblick betvivla att inte arbetarklassens flertal inom en snar framtid kommer till samma slutsatser som vi. Det gäller således att sätta in ett kapital som ger ränta i framtiden.⁹⁹

Terminologin är av största intresse. Om Kuusinen segrade och inte Mannerheim, och därom tvekade inte kommunisterna, skulle arbetarmakten inte befästas i en proletär diktatur utan i en ”folkregering”, i en ”finsk demokratisk folkfrontsregering”.¹⁰⁰ Terminologin tyder på att ett ideologiskt alibi hade utarbetats för att rättfärdiga kuusinenregeringen, ett alibi som på nytt skulle dyka upp efter kriget med de sk folkdemokratierna.¹⁰¹ Att begreppet var förvirrande

⁹⁷ ND 20.12.39.

⁹⁸ ND 17.2.40. Se även SSK 27.1.40; ND 2.2.40.

⁹⁹ Rundskrivelse nr 17 29.12.39, bunt: Rundskrivelser 1940 (1939). Avd 1. VPK:s arkiv.

¹⁰⁰ ND 26.1.40.

¹⁰¹ Se s 238 i boken

för kommunisterna själva är inte att undra på. Uttrycket folkfrontsregering förde tankarna till Frankrike och den antifascistiska kampen. Det borde ha legat närmare till hands att tänka sig ett Sovjetfinland snarare än ett Folkfrontsfinland. Det skulle bättre ha stämt överens med den nya kominterntaktiken.

I en rundskrivelse av den 2 mars 1940 varnade emellertid partiledningen medlemmarna för att dra denna logiska slutsats:

Vissa överdrifter och direkt felaktiga framställningar har givits i fråga om de finska perspektiven. Det är idag inte fråga om att genomföra ett finskt sovjetsystem. Det nya Finland som inom kort uppstår blir ett slags Folkfrontsfinland, i vänskap med Sovjetunionen och sina grannländer.¹⁰²

Men det visade sig att även partiledningens förhoppningar kom på skam. När ryktena om fredsförhandlingar började komma i omlopp i början av mars, förklarade kommentatorn i Ny Dag, att någon försoning med mannerheimregimen var det inte tal om. ”Den demokratiska folkmakten kommer att segra.”¹⁰³

Den 11 mars var tilliten inte lika stor. Kuusinenregeringens roll förminskades genom att man sökte hävda, att man redan från början sagt, att denna regering var av provisorisk karaktär och senare skulle avlösas av en ”bredare finsk regering”. Den fredsdelegation som vid denna tid befann sig i Moskva representerade emellertid den s k mannerheimregimen, varför kommunisterna blev mer försiktiga. Det viktiga är inte namnen på de personer som deltar i fredsförhandlingarna, sade man nu, och slog så åter fast att det var mannerheimregimen som förlorat kriget.¹⁰⁴

Den 13 mars slöts freden mellan Sovjetunionen och Finland. Kuusinenregeringen försvann redan den 11 ur den kommunistiska pressen. Freden som slöts betraktades som en rättvis fred, ”det första fredsslut där segraren inte pålagt den besegrade några straffkontributioner”¹⁰⁵. Cirkeln slöts. Kriget började och slutade som ett krig mellan två stater.

Kommunisternas försvar av Sovjetunionen genomgick således olika faser under vinterkriget. I början skulle man kunna karaktärisera den som mer defensiv. Tonvikten lades på den strategiskt tvingande nödvändigheten för Sovjetunionens del: ”Oavsett regim måste Ryssland säkra sig för blockad av Finska viken och Leningrad. Skall arbetarna anse att ett socialistiskt Ryssland inte bör säkra sig mot blockad?”¹⁰⁶ Helt i linje med denna defensiva argumentering framställdes Finland som ett snarast fascistiskt land, där demokratin satt inom lås och bom. En liknande inställning hade framkommit i kommentarerna till Polens och baltländernas öden. Det blev således i ringare grad moraliskt förkastligt att angripa ett litet fascistiskt land än ett litet demokratiskt land – bortsett från att kommunisterna inte såg Sovjet som skyldigt till ett överfall. Men då kriget förvandlades till ett regelrätt klasskrig för kommunisterna, kunde den defensiva argumenteringen avlösas med en rent revolutionär.

Det var således övertygelsen om att kriget i öster skulle mynna ut ett slags Folkfrontsfinland, som fick den svenska kommunistpressen att i sin propaganda så högljutt ta ställning för Sovjetunionen. Den var så pass högröstad, att till och med kommunisterna själva reagerade. Hilding Hagberg gav Ny Dags chefredaktör en reprimand vid en partikonferens i februari

¹⁰² Rundskrivelse nr 2 1940, pärm 1940 1 a. VPK:s arkiv.

¹⁰³ ND 8.3.40.

¹⁰⁴ Ibidem 11.3.40

¹⁰⁵ Ibidem 23.3.40.

¹⁰⁶ Linderots material, bunt: Svens egna anteckningar, handskrivet ”Det politiska läget och arbetarklassen” stolpar. VPK:s arkiv.

1940 att Ny Dag var ”för rysk”. ”Ny Dag har faktiskt skrivit som om vi vore ett organ för Molotov mot svenska regeringen.” Det var onödigt, menade Hagberg, att skjuta fram Röda armén på ett sätt som den inte ville göra själv.¹⁰⁷ Bakom Hagbergs anmärkning låg måhända misstanken att inte ens Sovjetunionen varit betjänt av en alltför nitisk lojalitet från det svenska kommunistpartiets sida. Att den skadade partiet var emellertid helt klart.

Ställningstagandet till fascismen

I det tal som partiledaren höll på mötet i Auditorium den 6 september ingick den gamla folkfrontstaktiken förening med en rad nya ställningstaganden som kriget och pakten tvingat fram. Fascismen betraktades allttjämt ur folkfrontstaktikens synvinkel. Det var en självklarhet för kommunisterna att Hitlertyskland och nazismen stod bakom kriget och att de var de värsta imperialisterna, varför partiledaren formulerade klart antifascistiska paroller.¹⁰⁸ Men Sovjets nonaggressionspakt med Tyskland utgjorde en hämmande faktor, och den antifascistiska propagandan tonades ner till ett minimum.¹⁰⁹ Utan vidare kunde emellertid inte partiet släppa den. Under hösten 1939 utsattes det för ideliga angrepp, främst från socialdemokratiskt håll. Partiet anklagades för att ha gett upp den antifascistiska kampen av opportunistiska skäl, dvs för Sovjetunionens skull. Dessutom var det nödvändigt att inför de egna medlemmarna motivera den förändring som var så uppenbar. Innan kommunisterna kunde överlämna problemet med fascismen åt tystnaden, tvingades de till ett nytt ställningstagande, som innebar en helt ny analys av det fascistiska fenomenet.

Centralkommitténs mekaniska anammande av kominternlinjen hade fastslagit krigets imperialistiska karaktär och överflyttat skulden dels på det engelsk-franska ”blocket”, dels på de socialdemokratiska ledarna i egenskap av fredssabotörer. Tyskland upphörde så att säga därmed att vara en fascistisk stat, dvs med den definition som den 7:e världskongressen givit av fascismen: storkapitalets mest chauvinistiska, terroristiska och öppet brutala form. Om Tyskland över huvud taget nämndes, såsom i centralkommitténs resolution, betecknades det som imperialistiskt. I samma resolution fördes ingen diskussion om fascismen. I stället fastslogs att läget så förändrats, att frågan inte längre gällde fascism eller demokrati, eftersom den demokrati som skulle försvaras mot fascismen upphört att vara en demokrati.¹¹⁰

När partiledaren i sitt tal inför Stockholms kommunistiska arbetarkommun den 26 november lade fram den nya strategin och taktiken, tvingades han ta upp partiets förändrade inställning till fascismen. Liksom i centralkommittéresolutionen framhöll Linderot det förändrade läget som den avgörande orsaken till att folkfrontstidens antifascism uppgavs. Men han sökte trots detta visa på en kontinuerlig linje hos partiet i frågan om fascismen:

Jag övergår till ställningen till fascismen överhuvudtaget och till den borgerliga demokratin. Genom den situation vi kommit i har den blivit mycket förändrad. Man försöker från våra motståndares sida säga att vi blivit vänner till nazism och fascism.

Men det var inte längre fråga om detta, fortsatte partiledaren. I stället var det så att den borgerliga demokratin hade förändrats. Partiet var allttjämt motståndare till allt slags folkförtryck.

¹⁰⁷ Prot från partikonferens 27.2.40, inlägg av Hagberg, s 32. Pärm 1940 1 a. VPK:s arkiv.

¹⁰⁸ Se ovan, avsnittet om Krigsutbrottet.

¹⁰⁹ Trots detta beslöts i PB den 10.10.39 ”att i pressen korrigeras den förenklade antifascistiska propagandan”. Pärm 1939 1 b VPK:s arkiv. Detta förmodligen med anledning av kommentarer i landsortspressen till Hitlers fredsanbud. Se SSK 10.10.39.

¹¹⁰ CK-resolutionen 29-30.10.39. Pärm 1939 1 a. VPK:s arkiv. ND 1.11.39.

Det är ju alldeles självklart att någon ideologisk omställning inom den kommunistiska internationalen eller dess sektioner inte har förekommit. Vi står fortfarande på marxismen-leninismens plattform. På den världsåskådningen bygger vi hela vår kamp och utformar vår taktik och strategi. I taktiken och strategin kan förändringar inträda och i taktiken kan de behöva ske mycket snabbt, men i fråga om den basis på vilken vi bygger hela vår verksamhet kan ingen förändring inträda. Vår ställning till nazism, fascism och allt slags folkförtryck ändras inte. Men i fråga om vår allmänna inställning vore det, ganska efterblivet att i dag, såsom för sex månader sedan, propagera för att samla den borgerliga demokratins krafter för att slå de fascistiska aggressionerna när man avskaffar denna demokrati i de krigförande staterna och däri spetsarna inom de olika partierna vi tidigare vände oss till marscherat över i till krigsfronten, kämpar för det imperialistiska kriget och deltar i alla terroråtgärder mot proletariatet.¹¹¹

Den skenbara kontinuitet som Linderot tecknade i sitt tal utsträckte helt enkelt de kommunistiska partiernas motstånd till att även omfatta förtryck inom de borgerligt-demokratiska staterna. Men i själva verket betydde det en prioritering av de olika slagen av förtryck där fascismen underordnades det förtryck som utövades mot kommunisterna i de borgerligt-demokratiska länderna. För att dölja detta faktum kom fascism att likställas med de åtgärder som de s k borgerligt-demokratiska länderna vidtog mot de kommunistiska partierna. En som i klartext drog konsekvenserna av den nya inställningen till fascismen var ledarskribenten i Norrskensflamman, Helmer Holmberg.

Kampen mot fascismen är en klassfråga, det är en uppgörelse mellan borgarklassens herravälde och arbetarnas strävan till ekonomisk och politisk frigörelse. Det är en kampuppgift främst inom det egna landet på frågorna om den ekonomiska utplundringen och försöken att genomföra antidemokratiska förbud osv. Kampen mot fascismen löses däremot inte genom anslutning till den engelska storfinansens krig.¹¹²

Denna förändring av analysen av fascism var nödvändig, såsom Holmbergs uttalande visar. Fascism måste reduceras till att bli en antikommunistisk företeelse inom det egna landet, för att därigenom motivera den nya taktiken som tog avstånd från kriget. Den tjänade även ett rent defensivt syfte, i det partiet i sitt alltmer trängda läge kunde anklaga regeringen för ”fascistisering”.¹¹³

Därtill kom att en sådan analys av fascismen utgjorde en del av den nya taktiken gentemot socialdemokratin. Mer eller mindre medvetet återvände kommunisterna till 1928 års taktik och den analys av fascismen som där formulerats överensstämmer på alla väsentliga punkter med 1939 års. 1928 hade fascismen karaktäriserats som ett fenomen inom den borgerligt-demokratiska staten, vars främsta syfte var att slå ner kommunismen. I den analysen ingick också socialdemokratin som en tvilling till fascismen, och socialdemokraterna fick därför benämningen socialfascister. Det var främst mot dem kommunisterna förde sin politiska kamp.¹¹⁴ Med tanke på den taktik kommunisterna sökte driva gentemot socialdemokraterna, verkar det som om 1928 års definition hade fått förnyad aktualitet, vilket i och för sig inte var ologiskt.¹¹⁵

Efter Linderots tal förekom inga vidare utläggningar om fascismen. I den kommunistiska pressen upphörde all antifascistisk propaganda. Från september 1939 till ockupationen av

¹¹¹ Linderots tal 26.11.39. Pärm 1939 1 a. VPK:s arkiv.

¹¹² NSF 2.11.39, 22.11.39.

¹¹³ Se avsnittet ”Den rena vänsterlinjen...” i nästa kapitel (s 115f i boken).

¹¹⁴ McKenzie, *Comintern and World Revolution*, s 132 f. I Deutscher, *Stalin*, Great Britain 1953, s 401 f. J Braunthal, *Geschichte der Internationale*, s 406 f.

¹¹⁵ Se avsnittet ”Kommunisterna och försvaret...” i nästa kapitel (s 90 i boken).

Norge och Danmark i april 1940 förekom i Ny Dag endast två artiklar på ledarsidan som behandlade Tyskland: en ledare den 9 november med rubriken ”Ett starkt eller stympat Tyskland”, helt byggd på ett tal av Molotov den 31 oktober, samt ett stick den 2.20, som konstaterade att Tyskland uppfyllt sina förpliktelser i enlighet med nonaggressionspakten. Sovjetunionens och Tysklands nya utrikespolitiska vänskap fick emellertid konsekvenser för inställningen till fascismen långt utöver vad den förändrade strategin och taktiken krävde. Till och med 1928 års taktik kom att beskäras, så att det till slut endast var antikommunister i det egna landet som benämndes fascister.

Det sätt på vilket kommunisterna sökte lösa detta, kanske det svåraste, kontinuitetsproblemet kan sammanfattas sålunda: Man försökte framför allt lösa det genom ett semantiskt grepp, i det att kampen mot fascismen fortsattes, men ordet fascism i själva verket stod för en annan verklighet. Följaktligen hänvisades till en förändring utanför partiet. Den uppdelning i demokratiska och fascistiska stater som skett vid Kominterns 7:e världskongress och som utgjorde grunden för en fortsatt antifascistisk kamppolitik, svarade inte längre mot det faktiska läget. De borgerliga demokratierna hade alltmer närmat sig de fascistiska staternas metoder. Skillnaden hade blivit hårfin och följlaktligen oväsentlig. Problemet dignitet framgår av att kommunisterna undvek att behandla fascismen. De låg lågt, vilket visar att problemet i själva verket förblev olöst.

Den 27 februari 1940 sammankallades ett möte mellan partiledning och representanter för den kommunistiska pressen för att diskutera det trängda läge som partiet befann sig i.¹¹⁶ I den utförliga diskussion som förekom behandlades även Tyskland och nazismen, vilket tydligt visar att man var otillfredsställd med det olösta problemet och strävade efter en lösning. Det bör i detta sammanhang erinras om att den absoluta höjdpunkten i den rysk-tyska förbindelsen inföll under vintern/. våren 1940.¹¹⁷ I ett inledningsanförande av Hilding Hagberg,¹¹⁸ vilket inte blivit bevarat, tycks denne bland andra frågor ha berört Tysklands ställning. Han förefaller att i samband med pakten och det förändrade läget ha antytt, att det därigenom kunde tänkas en utveckling inom Tyskland som anpassade sig till ”massornas antikapitalistiska inställning”.¹¹⁹ Axel Nordström efterlyste en utförligare behandling av frågan. Betyder det, frågade han, att pakten med Sovjetunionen för Tysklands del inneburit, inte endast en anti-kapitalistisk utrikespolitik, utan även en antikapitalistisk inrikespolitik? Knut Senander utvecklade ett längre resonemang i frågan, vilket visar att han drog ut konsekvenserna ännu något längre. Han ansåg, att en antikapitalistisk inrikespolitik redan börjat föras i Tyskland. Det var uppenbart att bourgeoisin var motståndare till pakten med Sovjetunionen. Genom att sluta denna pakt har Hitler genomgått en förändring från att ha varit storkapitalets man till att

stödja sig på de stora massorna för att hålla bourgeoisin i schack. Och om Hitlerregimen skall vinna detta stöd från massorna måste han gå in för reformer. Där pågår faktiskt en inriktning mot skarpare inställning mot kapitalet och vissa lättnader och reformer för de stora massorna ... Man kanske kan beteckna Hitler som en tysk blivande Tjangkajsjek, som samlar hela folket till försvar mot den engelska imperialismen.¹²⁰

Gunnar Öhman gav sin kamrat en tillrättavisning. Vi ska inte ”slå över eller hänge oss till

¹¹⁶ Se s 84ff och s 126ff i boken.

¹¹⁷ Fabry, *Der Hitler-Stalin Pakt*, s 163 ff, Rossi, *The Russo-German Alliance*. Allard, *Stalin och Hitler*, s 210 ff.

¹¹⁸ Hagberg tillhörde politbyrån, var politisk redaktör för *ND* samt riksdagsman.

¹¹⁹ Citatet från Nordström vilken citerar Hagberg s 10. Nordström var 1940 Medelpads distriktsordförande samt riksdagsman. Prot från partikonf 27.2.40. Pärm 1940 1 a. VPK:s arkiv.

¹²⁰ Ibidem s 11. K Senander tillhörde politbyrån. Också han var riksdagsman.

några spekulationer”, sade han. Dock måste man nu bedöma Tysklands och England-Frankrikes regeringar olika, då den tyska regeringen upprätthåller intima förbindelser med Sovjetunionen. England och Frankrike var de aggressiva krigsmakterna i detta krig, där den tyska regeringen gått på fredslinjen. Paroller om att störta Chamberlain och Daladier var fullt riktiga, men parollen störta Hitler var ”en tokig idé”, därför att det bara skulle betyda hjälp åt den aggressiva franska och engelska imperialismen. Men, betonade Öhman, någon utveckling i socialistisk riktning förekommer inte i Tyskland, det vore en farlig och felaktig tanke.

”Tyskland är dock ett imperialistiskt land.” Arvid Wretling ansåg däremot att man måste vara spekulativ,¹²¹ Det är riktigt att man inte längre kan ha parollen störta Hitler, ty läget i Tyskland har blivit sådant att man tvingas vidtaga en del åtgärder mot storkapitalismen. Inte heller, fortsatte Wretling, kan man idag ställa kraven om Tjeckoslovakiens och Polens oavhängighet. ”Man vill ju nämligen från västmakternas sida skapa ett tremaktsblock mot Sovjetunionen.” Wretling fastslog slutligen att Tyskland av idag objektivt sett var en stödjepunkt för Sovjetunionen.¹²² Arthur Hellberg uttryckte sig försiktigare men rekommenderade förbättrade förhållanden mellan Sverige och staterna kring Östersjön. England och Frankrike kunde man inte längre lita på, då de offrat småstat efter småstat.¹²³ Hagberg, slutligen, yttrade sig inte vidare i frågan utan nöjde sig med att anmärka att Senanders ”tillspetsade” uttalande redan rättats av de övriga kamraterna.¹²⁴

Trots vissa betydelsefulla nyansskillnader, framför allt i bedömningen av den tyska inrikespolitiken, hade partiledningen gjort en total omvärdering av Tyskland och därmed av nazismen. Något sådant krävde i och för sig inte den förändrade sovjetryska utrikespolitiken. Vad var det som drivit fram en sådan inställning?

”Om vi inte sökte inverka på vårt eget öde vore vi icke marxister”, sade en gång Hilding Hagberg i ett helt annat sammanhang.¹²⁵ Att aktivt ta ställning är med andra ord oundvikligt för en marxist. Det var detta som gjorde att kommunisterna helt enkelt inte kunde låta problemet Tyskland och fascismen ligga i träda. Det räckte således inte att låta begreppet fascism undergå en förändring, ty därmed löstes ändå inte problemet. Man måste pröva en ny analys. Eftersom Sovjetunionen accepterat Hitlertyskland som politisk bundsförvant, kunde analysen bara gå åt ett håll. Önsketänkandet att Sovjetunionens inflytande över sin paktbroder skulle få Hitler att ändra politisk kurs är frapperande, det var uppenbarligen den enda utvägen ur dilemmat. Konsekvensen av denna inställning, framför allt som den kom till uttryck hos Senander och Nordström, blev faktiskt den att Tyskland inte förde ett imperialistiskt krig. Ja, den blev till och med ett krav på stöd åt Tyskland, som förde ett antikapitalistiskt krig mot de aggressiva västmakterna och som utgjorde en stödjepunkt för Sovjetunionen. I ett av de mycket sparsamma uttalanden som finns om Tyskland under vintern 1939 våren 1940 kan man finna belägg för att kommunisterna var inne på samma tankegångar:

Hitler har övergivit antikominternpolitiken, åtminstone tills vidare, och invecklats i ett krig som i allmänhet försvagar kapitalismen, medan socialismens och främst Sovjetunionens krafter måste stärkas därav. Därför är den svenska borgarklassen rasande på Tyskland. Den orienterar sig till England, som upptagit antikominternpolitiken och framstår som kapitalismens säkraste fäste i

¹²¹ Ibidem, s 18-19. G Öhman var distriktordförande för Stockholmskommunen samt medlem av politbyrån.

¹²² Ibidem, s 20 f. A Wretling var förlagschef för Arbetarkultur.

¹²³ Ibidem s 22. Hallberg var Norrbottens distriktordförande. Han blev ett av offren vid mordbranden mot Norrskensflamman 3 mars 1940.

¹²⁴ Ibidem s 32.

¹²⁵ Prot från 12:e ck-plenum 10-11.1.42. Inlägg av Hagberg. VPK:s arkiv.

Europa.¹²⁶

9 april 1940

Efter Polen hade det stora kriget stannat av och övergått i en fas, som engelsmännen brukar kalla the phony war. Det innebar att kommunisterna inte hade behövt ta konsekvenserna av den omvärdering som skett i fråga om Tyskland. De hade kunnat ligga lågt och praktiskt taget uteslutande se kriget som en västmakternas aggression för att tillvarata sina intressen och låta småstaterna utgöra spelmarker i uppgörelsen. När tyskarna slog till mot Norge och Danmark, flen 9 april, sattes därför kommunisternas lojalitet mot kominternlinjen för första gången allvarligt på prov. Det var inte den grundläggande karaktäristiken av det imperialistiska kriget som var ifrågasatt utan de inblandade storheternas roller. Den något banala skuldfrågan blir därför viktig. Dessutom aktualiserade 9 april det grundläggande problem som kominternlinjen medfört, nämligen konflikten mellan partiets förhållande till nationen visavi den sterila internationalism som kominternlinjen i bästa fall skulle kunna sägas innebära. Vad skulle syskonpartierna i de drabbade grannländerna göra? Skulle de slåss eller anpassa sig? Hur skulle Sverige bemöta det tyska hotet? Vilken var kommunistpartiets uppgift?

När nyheten kom den 8 april om engelska mineringar av norskt territorialvatten och genomgick den kommunistiska analysmodellen, kunde ”Ett oerhört övergrepp” skrev Ny Dag, ”en direkt provokation av västmakterna för att driva Nordens stater i krig! Tysklands motåtgärder lär inte utebli.”¹²⁷ ”Motåtgärderna” uteblev inte. Den svenska kommunistpressen uttryckte en våldsam indignation:

Det är de ”små staternas beskyddare” England och Frankrike som med sin flagranta kränkning av Norges suveränitet framkallat detta läge för Nordens länder. Nu borde svenska folket förstå, vilket farligt och brottsligt spel, som bedrevs under finska kriget. Västmakterna, som sedan krigets början arbetat för att skapa en nordfront mot Tyskland, rådde Tanner och Erkko till fullständig oresonlighet mot de sovjetryska säkerhetskraven. De som lyssnade till England drog därmed krigets förbannelse över sitt eget land. De svenska krigsaktivisterna arbetade tjänstvilligt efter de engelska direktiven och meningen var att Sverige och Norge skulle stå närmast i tur. England och Frankrike klädde sig i vita skrudar från Genève och framställde sig som de små nationernas beskyddare. Hade Sveriges och Norges regeringar gått i snaran, så hade vi redan för några veckor sedan varit invecklade i krig med Sovjetunionen och Tyskland, varvid England och Frankrike skulle använda Norden som krigsskådeplats. Västmakterna måste visa sitt rätta ansikte: den nakna och brutala imperialismen. Nu bekräftas vad vi alltid har sagt: att bägge parterna i detta krig, västmakterna och Tyskland, företräder imperialistiska rövarintressen. Mineringen av Norges territorialvatten var en provokation. Den tyska imperialismen hade under tiden hunnit förbereda sig till en snabb replik.¹²⁸

I denna ledare, som skrevs samma dag som det tyska överfallet, eftersom Ny Dag var en eftermiddagstidning, markeras mycket tydligt att England-Frankrike bar det tyngsta ansvaret. Visserligen sades båda parter, alltså också Tyskland, vara lika goda kålsupare, men det är inte att ta miste på vilka som egentligen var anstiftare.¹²⁹ Det framstår som en del av den engelsk-franska strategin att få en nordlig front mot Tyskland. Vad som misslyckades under vinterkriget skulle nu upprepas med succé. Den tyska aktionen framställdes som en logisk konsekvens av den engelska provokationen utan några fördömande kommentarer. Den moraliska indignationen sparades åt västmakterna.

¹²⁶ ND 12.12.39 art av H Hagberg.

¹²⁷ ND 8.4.40.

¹²⁸ Ibidem 9.4.40.

¹²⁹ Arbt 9.4.40 använder uttrycket explicit.

Hotet mot Sverige framstod som akut, men hotet kom inte söderifrån utan från väster: ”Sverges möjligheter att stanna utanför är emellertid helt beroende av dess förmåga att avvärja alla provokationer ... Från Tysklands sida är av allt att döma ingenting att frukta så länge Sverige icke låter sig missbrukas av de engelsk-franska krigsanstiftarna”, skrev Arbetar-tidningen i Göteborg. Det bör betonas, att Ny Dag inte var ensam om sin orsak-verkan-analys som främst skyfflade skulden på England. Både Dagens Nyheter och Stockholms-Tidningen anslöt sig i initialskedet till teorin om den tyska blix-repliken. Det framstod emellertid tidigt för de flesta bedömare att Tyskland snabbhet måste ha varit noga planerad.¹³⁰

I Ny Dags ledare den 10 april preciserades också Tysklands del i händelseförloppet. ”Tyskarna kände Englands fasta beslut att skapa en krigsskådeplats i norr och såg sin chans i att hinna först, sedan England tagit första steget.” Det var en precisering men ingen förändring. Om England låtit bli att ta första steget hade tyskarna fått avstå från sin ”replik”. Det fanns en tydlig tendens att ursäktas det tyska handlandet, vilket förde med sig en utläggning om skillnaden mellan militär erövring och militär ockupation under ett krig vilken företagits utan direkt motstånd”. Ledarskribenten ansåg tydligen att det senare hörde till krigets regler – ”under världskriget var många länder ockuperade av fientliga trupper” och alltså inte kunde moraliskt fördömas lika hårt som militär erövring. ”Men naturligtvis betyder det oerhört svåra villkor för de folk, som utsättes för ockupationen”, slöt signaturen G. J., alias Gustav Johansson.

Hur hotet mot Sverige skulle mötas kom också fram under den första fasen av den tyska ockupationen, när risken att Sverige skulle dela grannlänternas öden framstod som störst. ”Sverige måste hållas utanför kriget”, löd en rubrik i Ny Dag den 9 april. På vilket sätt det skulle ske gav ledaren den 10 april närmare besked om. Det skulle ske genom ”nödvändig anpassning till det nya hårda läget”. Sådan var den kommunistiska pressreaktionen på Weserübung och det finns ingen anledning förmoda, att den inte överensstämde med partiledningens. Internt material från denna tid finns inte, utom ett brev från ungdomsförbundets ordförande till ”Kamrat!” den 9 april, vilket författades endast några timmar efter den tyska inmarschen i Danmark och Norge.¹³¹ I brevet kom partiledningens första reaktion fram ännu mer i klartext än i pressen (Knut Olsson, som var ordförande i ungdomsförbundet, var även politbyråmedlem). Liksom i pressen lades den direkta, och i stort sett enda, skulden för ockupationen på de ”engelsk-franska imperialisterna”. Därför blev konsekvensen att medlemmarna uppmanades att framför allt möta och fördöma ”varje eventuell kampanj från de engelskinspirerade krigsaktivisternas sida”. Cirkuläret fortsatte:

Visserligen har Sverige genom den tyska ockupationen försatts i ett sådant läge, att någon uppslutning på engelsk sida näppeligen kan ifrågakomma, men å andra sidan får vi inte bortse från de faror som kan hota, därest krigsaktivistiska stämningar från de engelska agenternas sida vinner utbredning.

Krigshotet framstod av naturliga orsaker som mycket stort under dessa timmar. Det viktigaste var att landet hölls utanför kriget. Medlet var detsamma som i Ny Dags ledare den 10 april:

Alla krafter måste förena sig kring den uppgiften. För den parollen måste vi på allt möjligt sätt mobilisera den allmänna meningen. Det betyder att vi av regeringen kräver obrottslig neutralitetspolitik, anpassad till det nya läget vid Östersjön.

¹³⁰ Se T Nybom, *Den 9 april*. Pressen och anfallet på Norge och Danmark, s 16 f, opubl avh avsnitt, Hist inst, SUAV 1972.

¹³¹ Från sekretariatet sändes inget cirkulär ut under denna tid. Rundskrivelse nr 3 daterar sig från den 5.4, rundskrivelse nr 4 från 20.4. Pärm 1940 1 a. VPK:s arkiv.

Brevet från Knut Olsson till ”Kamrat!” mynnade ut i en konkret handlingsrekommendation. Kontakt skulle knytas med andra ungdomsförbund och telegram skickas till statsministern med budskapet Sverige utanför kriget.¹³² Ledarna i Ny Dag den 9 och 10 april samt Knut Olssons brev den 9 april ger tillsammans partiledningens ställningstagande. Det var den konsekventa hållningen partiet måste inta i enlighet med kominternlinjen. Västmakterna har den största skulden, Tyskland en mindre och ur moralisk synvinkel nästan ingen, eftersom tyskarna följde krigets regler. För Sveriges del rådde man till anpassning och för partiets del till en defaitistisk fredspropaganda.

Emellertid finns tecken som tyder på att partiledningens konsekventa linje inte helt och hållet kunde accepteras. På kvällen den 10 april samlades Stockholms kommunistiska arbetarkommun till möte, och den resolution man enades om skilde sig på en avgörande punkt från partilinjens. I resolutionen fördömdes den tyska ockupationen i lika hårda ordalag som den engelska mineringen.

Detta [mineringen f a] gav Tyskland den *formella* anledningen att på samma hänsynslösa sätt kränka neutraliteten genom ockupering av Danmark och Norges viktigaste orter.¹³³

För första gången sedan krigsutbrottet fördömdes den tyska expansionspolitiken i den kommunistiska pressen. Formellt höll sig resolutionen inom den nya taktikens ramar, men reellt betydde den ett avsteg, eftersom man i själva verket hade låtit Tyskland få en särställning i det imperialistiska kriget.

Tonen i Ny Dag den 11 april var både mildare och mer defensiv. Det skulle kunna tydas som början på en omsvängning av den rigida kominternlinjen. I dagens ledare skrev Gustav Johansson om småstaternas svåra position när de utlämnas till imperialistiska *stormakters* kamp. Och i en artikel som tillkommit i rent defensivt syfte, mot Kaj Björks anklagelser mot kommunisternas ställningstagande i Social-Demokraten, ursäktade samme skribent i viss mån Ny Dags tidigare analys:

Vi saknar förmågan att förvånas över att rövare skjuter och att rovdjur bits. Men vi hyser lika varma sympatier som någon annan för vårt fredsälskande norska broderfolk, som utsatts för överfall från bägge maktblocken och vars söner nu blöder för det bryska angreppet.

Till och med begreppet antifascism fick komma till heders igen, i det Johansson såsom ett axiom slog fast att ”vår antifascism är en del av vår antikapitalism”.¹³⁴

Om detta var början till en modifiering av kominternlinjen stoppades den emellertid, ty samtidigt kom sovjetiska synen på ockupationen av Norge och Danmark. Sovjetunionen höll onekligen sin pakt, broder om ryggen:

Framför allt måste man komma till den slutledningen, att Rysslands aktion i detta fall var framtvingad. Utan tvivel framkallades tyskarnas inmarsch i Danmark och Norge genom Englands förutgående aktioner, vilka bestod i ett neutralitetsbrott, således också i brott mot de skandinaviska ländernas suveränitet ... Att nu läsa billiga mässor om det orättfärdiga i de tyska aktionerna i Skandinavien sedan England och Frankrike till Tysklands nackdel brutit de skandinaviska ländernas neutralitet och därigenom framkallat tyskarnas motåtgärder, betyder bara att man gör sig löjlig. Kriget har sin egen logik som är starkare än all annan logik.¹³⁵

¹³² Rundskrivelser jan-maj 1940. Brev daterat 9.4.40. Ungdomsförbundet. VPK:s arkiv.

¹³³ ND 11.4.40. Kursivering av förf.

¹³⁴ ND 11.4.40 art ”Varken med Tyskland eller med England”.

¹³⁵ ND 12.4.40 art ”Isvestija avslöjar västmakternas spel med Finlandshjälpen”.

Dagen därpå koncentrerades kommentarerna i ledaren till de risker för Sveriges fred som engelsmännens försök att avskära tyskarnas förbindelse med Norge sjövägen skulle kunna innebära. Det framstod som om Englands syfte framför allt var att även få Sverige med i kriget: ”varvid England beräknar att även Sverige skall drivas i krig”.¹³⁶

I Göteborg gick emellertid utvecklingen åt ett motsatt håll. Arbetartidningen gick ännu den 11 april på den extrema kominternlinjen och beskrev händelsen i Norge som det ”engelsk-franska angreppet på Norge”.¹³⁷ Dagen därpå dök uttrycket ”tyska inkräktare” upp som ett belägg för en närmast total omsvängning av tidigare ställningstagande. Dessutom tog Arbetartidningen på ett otvetydigt sätt ställning för norrmännens väpnade kamp och, framför allt, för de norska kommunisternas deltagande i den nationella kampen:

Att kommunister skall slåss mot utländska inkräktare är klart. De har alltid varit för bevarandet av den nationella oavhängigheten.¹³⁸

I Ny Dag undvek man hela frågan. Den 10 april omnämndes i förbigående att norrmännen gjorde motstånd”. Den 11 och 12, alltså före den sovjetiska kommentaren, talade man om ”ett tappert norskt försvar mot inkräktarna”. Därefter återgick Ny Dag till den rätttrogna linjen och förklarade att ”norskt blod inte skall flyta för imperialistiska intressen”.¹³⁹

Arbetartidningens omsvängning kan kanske förklaras utifrån ett psykologiskt synsätt. Tidningen hade fram till den 12 april gått på en snarast extrem antivästmaktslinje, samtidigt som inställningen till Tyskland närmast var vänskaplig. Tyskland var främst intresserat av svensk neutralitet, hävdade tidningen den 10 april, och samma dag kommenterades den tyske överbefälhavaren Falkenhorsts utrop om att de tyska trupperna skulle respektera och säkra det norska kungarikets bestånd och det norska folkets frihet. ”Med hänsyn till Tysklands läge och intressen i det pågående kriget skulle man faktiskt kunna uppfatta denna förklaring som allvarligt menad.”¹⁴⁰ Det är inte omöjligt, att partiledningen ingripit och påpekat för redaktören, Nils Holmberg, och för göteborgsdistriktets ordförande, Knut Senander, att de spetsat till sina slutsatser lite väl mycket. Dessa kan ha tagit tillrättavisningen ad notam och efter genomläsning av Ny Dag tagit fasta på de antityska uttalanden som kunde skönjas och därefter ånyo spetsat till kommentarerna, fast åt ett annat håll. En sådan tolkning av händelseförloppet finner stöd i det politiska temperament som Knut Senander visade vid partikonferensen i februari 1940. Arbetartidningens linje både före och efter ”omsvängningen” var emellertid en karikatyr av partilinjen.

Efter Sovjetunionens publicerade syn på saken återtog Ny Dag en slags defaitistisk anpassningslinje, där dock de i stormaktskriget inblandade parterna bedömdes mer likartat. Man tillät sig moraliska värderingar även av tyskarna, såsom ”brutalt övergrepp”¹⁴¹, men alltid i samband med liknande värderingar av England–Frankrike. Ett tydligt exempel härpå visade Norrskensflamman, som vid denna tidpunkt var en avläggare till Ny Dag:

Nazi-Tyskland är allt annat än populärt bland Skandinavians arbetare. Den

tyska nazismen släpar på en sådan våldsam belastning att den nordiska arbetarvärlden inte kan vänta sig något gott från det nazistiska Berlin. Nu faller bomberna över Norges vackra trakter och

¹³⁶ ND 13.4.40.

¹³⁷ Arbt 11.4.40.

¹³⁸ Ibidem 13.4.40. Se även 12.4 rubr ”Tappert och starkare norskt försvar mot inkräktarna”.

¹³⁹ ND 24.4.40.

¹⁴⁰ Arbt 10.4.40.

¹⁴¹ ND 24.4.40.

nu trampas den norska jorden av tyska nazistövlar. Men vi skall inte glömma att den första inkräktaren, den som förde kriget in på skandinaviskt område, var England–Frankrike.¹⁴²

Anpassningslinjen kom tydligast fram i kommentarerna till läget i Norge. Det fanns alltså i Arbetartidningen en vilja att ta tyskarna på orden då de sade att Norges suveränitet och folkets frihet inte skulle beskäras. Men framför allt visade sig anpassningslinjen i en slags ”make-the-best-of-it”-mentalitet.¹⁴³ Den fanns framför allt rikligt företrädd i de artiklar som Sven Landin, journalist på Ny Dag, skrev från det ockuperade Norge, där han gjorde en rundresa. Landins artiklar har länge legat kommunisterna i fatet, eftersom de tagits som indicium på en kommunistisk pronazistisk linje.¹⁴⁴ Redan den 13 april kom den första, och i den tog Landin upp de norska kommunisternas situation. Till skillnad från de norska socialdemokratiska ledarna, vilka flytt landet när tyskarna kom, stannade kommunisterna kvar och ”förde en tapper kamp för landets frihet och intressen”. Det var en kamp som fördes genom arbetarrörelsens organisationer, vars syfte var att livet skulle flyta som vanligt, oavsett tysk ockupation. Nu kunde verklig enhet nås med de socialdemokratiska arbetarna sedan deras ledare flytt, påpekade Landin. Tack vare kommunisternas lugn kunde även Arbeideren utkomma, ”trots den stränga tyska censuren”. Bäst uttryck för den ovan anförda mentaliteten gav ändå fraser som: ”Det är ett grymt öde att leva i en stad som ockuperats av främmande trupper, men leva måste man.”

Den dualism i bedömningen av Tyskland som framkom under ockupationen av Norge, där en uppflammande antinazism då och då kunde sticka fram mellan raderna, fanns också företrädd hos Landin. ”Förbittring och sorg mötte de tyska inkräktarna i Oslo”, rapporterade han den 25 april, medan han dagen dessförinnan snarast prisat ockupationsmaktens effektivitet: ”I Oslo härskade absolut lugn. Ingen livsmedelsbrist ännu ... Tyskarna har emellertid inte ockuperat Oslo på det sätt man kanske föreställer sig. För ordningen och säkerheten svarar hittills uteslutande stadens poliskår.”¹⁴⁵

Någon dualism eller tveksamhet när det gällde bedömningen av Quisling fanns emellertid inte. Redan den 10 april tog kommunistpressen klart avstånd från denne:

... i skydd av de tyska ockupationstrupperna [har] bildats en ny regering av den nazistiska gruppen Nationell Samling och dess kände ledare, Quisling. Denna regering har intet underlag hos Norges folk, då Quislinggruppen inte ens lyckats få några representanter valda till riksdagen, trots att man deltagit i valen.¹⁴⁶

Arbetartidningen, som då fortfarande var inne i sin protyska period, vädjade till tyskarna att ta bort Quisling, om de ville att folk skulle tro dem på deras ord att låta Norge, så att säga, vara

¹⁴² NSF 17.4.40.

¹⁴³ Se ND 17.4.40 stick ”Läget i Norge”.

¹⁴⁴ Se speciellt Å Sparring, *Från Höglund till Hermansson*. Om revisionismen i Sveriges kommunistiska parti, Sthlm 1967, s 40; T Nerman, *Kommunisterna*, Sthlm 1949, s 187; P Meurling, *Kommunismen i Sverige*, Sthlm 1950, s 99 f. Sparring och Nerman använder samma citat för att belysa kommunisternas protyska hållning:

”Något hat mot de tyska soldaterna förefinns inte. Man ser ofta tyska soldater och norska arbetare i gathörnen eller på ölstugorna inbegripna i kamratliga meningsutbyten. Arbetarna är däremot till ytterlighet förbittrade på sina flyktade ledare.” Citatet är emellertid stympat; där skall stå först: ”Alla är motståndare till den tyska ockupationen men ...”. ND 24.4.40.

Meurling går längst och menar att Landin praktiskt taget blev nazist efter oslobesöket. [Både Nerman och Meurlings böcker finns på marxistarkivet: [Kommunisterna](#) resp [Kommunismen i Sverige](#) – Red anm]

¹⁴⁵ ND 24.4.40.

¹⁴⁶ Ibidem 10.4.40. Se även *Arbt* 10.4.40 ”Bort med Quisling”.

fritt.¹⁴⁷

Franz Borkenau ger i sin bok om den europeiska kommunismen en hypotetisk förklaring till samtliga kommunisters kategoriska avståndstagande från Quisling. Han menar att Norge skulle bli Kominterns försökskanin i ett experiment att skapa en ny taktik, en ”nazistisk-kommunistisk enhetsfront”. Kommunisterna hade därför fått order att snabbast möjligt sätta sig i förbindelse med den tyska ockupationsmakten för att i samarbete med den överta regeringsmakten. Quisling angreps således därför att han var kommunisternas farligaste konkurrent om makten i nazismens skugga.¹⁴⁸

Stöd för Borkenaus tes ger Knut Aagesen, som behandlat Fagopposisjonen av 1940 i serien Norge og den 2. verdenskrig. Aagesen menar att det hos de norska kommunisterna fanns en dröm om att genomföra socialism under nazistiskt beskydd, varför de kom att företräda en samarbetspolitik på korporativistiska grunder.¹⁴⁹

Det är en tes som står i full överensstämmelse med den tysk-sovjetiska förbindelsen. Den stämmer också med det norska och det danska kommunistpartiets officiella agerande. Men det behöver å andra sidan inte ha funnits en medvetet utarbetad samarbetspolitik, utan de belägg som finns för att Borkenaus tes är trolig kan också ses som den logiska följden av kominternlinjen tillämpad i en speciell situation.

Det var, som tidigare redovisats, endast Arbetartidningen i Göteborg som öppet tog ställning för de norska kommunister som med vapen i hand slogs mot ockupationstrupperna. Partiledningens inställning var den motsatta. I ett cirkulär till ungdomsklubbarna, daterat i april 1940, kom det fram att även det svenska partiet i händelse av krig snarast skulle mana till anpassning och inte till kamp:

Faran för att vårt land skall bli indraget i stormaktskriget är överhängande. Vilken dag som helst kan något av de kämpande maktblocken anse det vara med sina intressen förenligt att kränka den svenska neutraliteten. Hur skall vi ställa oss? Vi kan idag inte ställa paroller för situationer som ännu inte uppstått, ty vi känner inte i förväg de betingelser som kan bli avgörande för vårt ställningstagande ... I princip hävdar vi det svenska folkets rätt att värna sin oavhängighet och neutralitet. I nuvarande situation måste alla krafter inriktas på en politik som tar sikte på att hålla vårt land utanför kriget och i anslutning därtill må vi kräva av regeringen att den i sin utrikespolitik gör den nödvändiga anpassningen till det nya läget vid Östersjöns gränser, att den anknyter till det mäktiga Sovjetunionens fredspolitik ... Vi har att räkna med en situation då det kan bli fråga om att med militära maktmedel försvara vår rätt att leva som självständig nation och utanför stormaktskriget, skall vi då icke ge vår anslutning till den politik som tar sikte på att öka landets militära resurser? Frågan kan bli ställd och vi svarar: Så länge försvarsmaktens kommandopositioner icke kontrolleras av folket självt, kan vi icke ta på vårt ansvar att bevilja anslag till den nu pågående upprustningen....¹⁵⁰

Kommunisternas rekommendation till regeringen var, som framgår, att den med alla medel skulle hålla landet utanför kriget. Friheten underordnades därmed freden, som det först och

¹⁴⁷ Arbt 10.4.40.

¹⁴⁸ Se Borkenau, *Der Europäische Kommunismus*, s 238 ff: ”Von allem Anfang griffen die Kommunisten Quisling an, während sie die Deutschen umwarben. Ihre Politik bestand darin, sich als die besseren, einflussreicheren Anhänger der Besetzung darzustellen.” Denna taktik anser Borkenau fullt utbildad i Belgien, se s 240.

¹⁴⁹ *Norge og den 2. verdenskrig: 1940 Fra nøytral til okkupert*, Oslo 1969, *Kap Fagopposisjonen av 1940*, Knut Aagesen, s 395 ff, s 438 f. Jfr T Gilberg *The Soviet Communist party and Scandinavian Communism. The Norwegian Case*, Oslo 1973, s 95 f.

¹⁵⁰ Rundskrivelse nr 6 till klubbar och distrikt från SKUF i april 1940, Ungdomsförbundet. VPK:s arkiv.

främst gällde att bevara. En sådan rekommendation var naturligtvis sprungen ur önskan att inte hamna i en ännu värre situation. Ty utvecklingen inom det danska och det norska kommunistpartiet visade att kommunisterna delade upp sig i två grupper, de som trotsade partilinjen och slogs, eller ville slåss, och de som arbetade på att återställa de normala förhållandena så snart som möjligt.¹⁵¹ Arbetartidningen i Göteborg visar genom sin tydliga antityska inställning, att en uppdelning också skulle ha kommit till stånd i Sverige. Partilinjens allt för antivästmaktsbetonade propaganda hade också stött på patrull hos de egna medlemmarna, såsom resolutionen den 10 april visar. Därefter försökte också partiledningen inta en mer opartisk inställning, höjd över det imperialistiska krigets larm.

De antifascistiska känslorna, som det tyska överfallet aktualiserade, fick också sitt av partilinjen, dels genom en fränare kritik av Tyskland, men framför allt genom det konsekventa avståndstagandet från Ty Quisling. Ty angrepp på nazismen i Quislings förklädning stred inte mot sovjetryska intressen. Det var inte bara Quisling som blev föremål för kommunisternas avsky utan även hemmanazisterna. Det förekom antydningar om att det norska försvarets oförmåga att möta det tyska anfallet berodde på landsförrädiska element i armén.¹⁵² Av det borde man i Sverige dra lärdomar och rensa ut de ”verkliga landsförrädarna”.¹⁵³ Med lätthet återupptogs den gamla propagandan från tiden

Frankrikes fall före den 24 augusti 1939 mot den femte kolonnen. Så uppstod den situationen att medan den tyska ockupationen snarast ursäktades eller sågs som en obehaglig konsekvens av krigets egen logik, vändes den moraliska indignationen mot de svenska nazisterna. ”Det är de nazistiska rötäggen, de potentiella förrädarna som skall undan.”¹⁵⁴

9 april innebar att den omsvängning till förmån för Tyskland som höll på att ske inom SKP hejdades. Lojaliteten mot kominternlinjen bestod provet, men på bekostnad av en förskjutning i bedömningen av stormakterna. Eftersom kominternanalysen från oktober 1939 vad beträffar Tyskland hade inneburit ett åsidosättande av den ideologiska doktrinen, kan det svenska kommunistpartiets inställning snarast ses som en korrigerande av kominternlinjen snarare än ett avsteg från den.

När det gällde den grundläggande konflikten mellan nationell och internationell solidaritet, med all reservation för uttrycket, segrade den internationella solidariteten. Kriget var ett imperialistiskt rövarkrig, och det ändrade inte karaktär då grannländerna drogs in i det. Framför allt ändrades inte den uppgift som kommunistpartierna hade fått sig tilldelade av Dimitrov, nämligen att bekämpa kriget, dvs att inta en defaitistisk hållning genom att varken slåss eller uppmana till kamp mot ockupationsmakten. Ockupationen av Norge och Danmark gick dock inte spårlöst förbi den kommunistiska analysmodellen av oktober 1939. På en väsentlig punkt kunde den nationella solidariteten sägas ha vunnit. I februari 1940 hade partiledningen enats om att krav inte kunde resas på vare sig Polens eller Tjeckoslovakiens frihet.¹⁵⁵ Den 1 maj ingick emellertid kravet på fred och nationell frihet åt Norge och Danmark bland SKP:s

¹⁵¹ Om de danska kommunisternas reaktion och dilemma berättar R Eckert von Hamburg i en lic avh: *Die politische Struktur der dänischen Widerstandsbewegung*, Hamburg 1969. Då tyskarna besatte Danmark befann sig Aksel Larsen, partiordförande, i Moskva och kom först efter en vecka tillbaka. Därför hade den anti-tyska linjen segrat, man hade kommit överens om att direkt gå i illegalitet och uppmana till kamp mot tyskarna. Aksel Larsen beordrade vid sin hemkomst reträtt och menade att pressen skulle fortsätta som förut och att partiet skulle söka vara legalt så länge som möjligt, s 55. Jfr Gilberg *The Soviet Communist Party* s 91 ff.

¹⁵² Se t ex *ND* 12.4.40.

¹⁵³ *Ibidem* 16.4.40.

¹⁵⁴ *Arbt* 17.4.40. Se även *ND* 12.4.40.

¹⁵⁵ Prot från partikonferens 27.2.40, pärm 1940 1 a. VPK:s arkiv.

paroller.¹⁵⁶

Frankrikes fall

9 april visade att det nationella kommunistpartiet, genom att fullfölja kominternlinjen i en krisartad nationell situation, drevs till politisk korrumpning. Det var inte bara den nationella plikten som kominternlinjen krävde att partierna skulle svika utan i ändå högre grad plikten mot marxism-leninismen. Ty Lenin hade aldrig anvisat defaitistisk passivitet som medel mot ett imperialistiskt krig, men det var vad sektionerna tvingades till. Frankrikes fall fullbordade denna korrumpning.

När den tyska våroffensiven rullade i gång den 10 maj 1940 och det ena landet efter det andra lades under det nazistiska Tyskland, poängterades den kommunistiska passiviteten ännu mer. Med passivitet menas i detta fall att inte ta ställning och att låta ”krigets egen logik” oemot-sagd få råda. Några moraliska fördömanden av det tyska fälttåget förekom inte, utom att Ny Dag den 10 maj tog avstånd från Tysklands försök till alibi, nämligen påståendet att Holland och Belgien brutit neutraliteten. I stället blev det kapitalismen och de socialdemokratiska ledarna som sattes på de anklagades bänk.¹⁵⁷ Den 28 maj kapitulerade Belgien. Den 14 juni besattes Paris av tyska trupper. Det blev ohållbart att inte ta ställning. Kommunisterna valde då att låta det ”tredje alternativet” lösa dilemmat, eftersom de lika lite kunde propagera för engelsk seger som för en tysk. Däremot kunde de propagera mot det imperialistiska kriget i sig och allt starkare betona dess ofrånkomliga revolutionära avslutning. Parallellen med det första världskriget tjänade det syftet:

Världskriget 1914-1918 slutade med en katastrof för kapitalismen på en sjättedel av jorden ... förutsättningarna för en liknande situation är för handen också under detta krig.¹⁵⁸

Men det drogs ännu mer konkreta paralleller. Lenin hade förklarat, att revolution utbryter där kapitalismens kedja är svagast. 1917 var den länken Ryssland. 1940 tycks den vara Frankrike.¹⁵⁹

I dag ropar Frankrike efter en ny och starkare Pariskommun, en Pariskommun som omfattar hela Frankrike. Endast en ny Pariskommun, en folk- och fredsregering som jagar undan de imperialistiska krigsanstiftarna, de fascistiska förrädarna och folkförtryckarna, kan ge franska folket kraft att rädda landet från att bli underkastat Hitler och den tyska imperialismen ... rycka Frankrike loss från krigsblocket med England, göra slut på kriget och uppnå en fred som lämnar landet och folket fritt¹⁶⁰

Återigen var det Arbetartidningen som något förändrade den officiella linjen genom att dra ut dess konsekvenser. Arbetartidningen rekommenderade således den franska arbetarklassen att i ett regelrätt inbördeskrig, där ingen hänsyn togs till att tyska trupper befann sig i landet, tillvälla sig makten och därefter söka fred med tyskarna. Vad ledarskribenten drömde om var en fransk upprepning av den ryska revolutionen och av freden i Brest-Litovsk. Men Frankrike kunde inte räddas. Landet delades i två zoner. Hur hade detta läge uppstått? Vad låg bakom Frankrikes fall?

Kommunisterna betonade att skulden framför allt låg i den utrikespolitik som den franska bourgeoisin, med hjälp av socialdemokraterna, fört, en utrikespolitik som lett till krig. När

¹⁵⁶ ND 27.4.40.

¹⁵⁷ Se t ex ND 11.5.40.

¹⁵⁸ Arbt 14.6.40. Se även den något försiktigare ND 11.5, 13.6, 21.6.40 om det tredje alternativet.

¹⁵⁹ Se även A Rossi, *Physiologie du Parti Communiste Français*, Paris 1948, s 14.

¹⁶⁰ Arbt 15.6.40.

kriget sedan blivit ett faktum, hade den franska regeringen fört en inrikespolitik som kvävt massornas försvarsvilja genom att ta bort det som folket ansåg värt att försvara demokratin. Det var framför allt denna fascistisering av inrikespolitiken, där de socialdemokratiska ledarnas roll varit av avgörande betydelse, som hade bestämt Frankrikes öde. En annan avgörande faktor var bristerna i det franska försvaret. Liksom i fallet Norge talade man om landsförräderi, för Frankrikes del genom cagoularderna i ledningen.¹⁶¹

När tyskarna började expandera på allvar, visade det sig vad 1939 års kominternlinje i själva verket ledde till, en kamouflerad protysk anpassning. Varje försök att dra ut konsekvenserna av den analys som låg till grund för kominterntaktiken gjorde att man hamnade utanför. Arbetartidningens ideliga ”klavertramp” illustrerar den saken förträffligt. Ny Dag höll däremot måttet, men till priset av alla självständiga ställningstaganden

Den nya antifascismen

Genom att placera Tyskland sida vid sida med västmakterna korrigerade SKP kominternlinjen. En liknande korrigering finns det spår av i Kominterns eget material från 1 maj 1940.

Huvudparollen var visserligen alltjämt fred, vilket var detsamma som att ta avstånd från kriget och att kräva bröd och frihet. Huvuduppgiften var alltjämt kampen mot kriget i det egna landet med utsugning som centralt tema. Dock fanns i Kominterns upprop inför 1 maj en passus där det inte rådte någon tvekan om vem adressaten var:

Under skylten av ett ”federativt Europa” och en ”nyorganisering av världen” förbereder imperialisterna en sönderdelning av stora stater och annektering av små länder, ett ännu hårdare kolonialt förtryck och förslavande av de europeiska folken. De kommer att driva det nationella förtrycket så långt, att inte ens de väldiga imperierna i gamla tider, som växte upp på blodiga lik av underkuvade folk, kände till något liknande.¹⁶²

Detta öppna angrepp mot Tysklands expansionspolitik kamouflerades dock med de allmänt fördömande fraserna mot det imperialistiska kriget och framför allt i de ideliga angreppen mot socialdemokratin.

Det är inte allt för djärvt att påstå att denna skärpning gentemot Tyskland, vilken här kom till uttryck för första gången efter pakten, sammanhänger med en gryende misstro och rädsla från Sovjetunionens sida mot paktbrodern. Det är ett rimligt antagande att Stalin räknat med ett utnöttningskrig i väster av samma slag som under det första världskriget. Sovjet började hur som helst att ”säkra sina gränser” under sommaren 1940. De baltiska staterna införlivades med Sovjetunionen. Därefter kom turen till Bukovina och Bessarabien. Detta betydde att de tyska oljeintressena i Rumänien kom farligt nära sovjetiskt intresseområde, något som ledde till de första verkliga motsättningarna mellan paktländerna.

Hitler tvingade den 30 augusti Rumänien att avstå delar av sitt territorium till Ungern och Bulgarien, som fick finna sig i att ha Tyskland som garant för sina nya gränser. Detta föranledde Molotov att protestera med hänvisning till de sovjetiska intressena på Balkan.

I september bildades en tremaktpakt mellan Tyskland, Japan och Italien mot England och USA. Man inbjöd Sovjetunionen att vara med, men där intogs en avvaktande hållning och inbjudan avböjdes.

¹⁶¹ Se bl a *ND* 14.6, 18.6, 25.6.40; *Arbt* 18.6.40. Cagoularder = benämning på franska fascister tillhörande CSAR, Comite Secret d'Action Revolutionnaire.

¹⁶² Uppropet bl a publ i *ViD* nr 18 1940.

I början av oktober ockuperade tyska trupper oljefälten i Rumänien. Banden mellan paktländerna blev allt lösare. I november 1940 gjordes ett försök att knyta dem fastare genom att Molotov for till Berlin. Resultatet blev emellertid det motsatta. Positionerna låstes i och med att Sovjetunionen inte ville ge upp sina intressen på Balkan och avböjde alla försök från Hitlers sida att rikta den sovjetiska expansionslustan ännu längre österut, ner mot Indiska Oceanen. Hitler beslöt sig därför definitivt att genomföra operation Barbarossa.

Våren 1941 är därför nedräkningens tid. Konflikten uppenbarades inför världen i och med den tyska våroffensiven mot Balkan. I mars tvingades Bulgarien med i tremaktpakten, som även Jugoslavien tvangs underteckna den 27 mars. Emellertid störtades den jugoslaviska regeringen och den nya kuppregimen slöt brådstörtat en nonaggressionspakt med Sovjetunionen den 5 april, vilket var en aktion direkt riktad mot Tyskland. Därmed började rykten komma i omlopp om ett förestående tyskt anfall mot Sovjetunionen. Dessa rykten dementerades dels den 9 maj, dels den 13 juni i tasskommunikéer, i förhoppningen att därmed väcka en dementi även från tysk sida. Den uteblev. Anfallet kom i stället.¹⁶³

Efter Frankrikes fall lär det i den sovjetryska pressen allt oftare ha dykt upp artiklar som behandlade Tysklands utrikespolitik och inrikespolitik.¹⁶⁴ Det mest manifesta uttrycket för den omsvängning som skedde var emellertid ett upprop från det tyska kommunistpartiet, vilket publicerades i all kommunistpress. Här lades för första gången en del av skulden till det andra världskrigets utbrott på Tyskland. ”Vi kämpar mot båda sidornas imperialistiska krigsmål”, hette det uttryckligen. ”Intet förtroende för den regim som håller Ernst Thälmann i tukthus.”¹⁶⁵ Vidare fördömdes i ett senare upprop fördraget i Compiègne. Det var en våldsakt mot det franska folket.¹⁶⁶

Dessutom publicerades i den svenska kommunistpressen den 29 maj 1940 en artikel av signaturen Kurt Arndt, tysk kommunist och journalist för tidskriften *Världen i Dag*, som för övrigt utgavs i Stockholm från oktober 1939. Artikelnen behandlade det inrikespolitiska läget i Tyskland och var hållen i skarp antifascistisk ton. Den vände sig mot det förment socialistiska i nazismen och uppmanade de tyska arbetarna att slåss mot ytterligare krigsbördor och att göra en insats i kampen för de undertryckta folken.¹⁶⁷ Ytterligare två artiklar av samme författare publicerades i *Ny Dag*, den 24 juli och den 26 september, med i stort sett samma innehåll.

Den antifascistiska vägen var därför redan beträdd då Set Persson den 24 juli i en ledare tog upp nazismen och den tyska utrikespolitiken. Tendensen hos den svenska sektionen att uttrycka mer direkt det som Komintern antydde förmärktes även här. Set Perssons ledare i *Ny Dag* den 24 juli 1940 skulle kunna ha varit tryckt ett år tidigare:

¹⁶³ För sammanfattningen av relationerna mellan paktländerna har främst följande litteratur använts: Rossi, *The Russo-German Alliance*; Fabry, *Der Hitler-Stalin Pakt*; Allard, *Stalin och Hitler*; Deutscher, *Stalin*; A Hillgruber, *Hitlers Strategic 1940-1941*, Frankfurt am Main 1965; Laquer, *Russia and Germany*, s 257-262.

¹⁶⁴ Tyskarna företog en undersökning av den sovjetiska pressen åren 1939-1941 med ett tydligt syfte att, visa på Sovjetunionens ovänliga inställning gentemot Tyskland. Emellertid finns föga att anmärka på den grundlighet i fråga om materialgenomgången eller på den tendens som författaren ansåg sig finna i materialet. Först konstaterades att nästan total tystnad rådde i den sovjetiska pressen om Tyskland, från pakten fram till fälttåget mot Frankrike. Efter Frankrikes fall dyker en rad artiklar om Tyskland in i pressen. Huvudlinjerna i den enligt författaren antityska propagandan går i samma spår som den svenska kommunistpropagandan. Främst kritik av de inrikespolitiska förhållandena, förtäckt kritik av den expansiva utrikespolitiken med förstulna tillbakablickar på det världskriget samt kritik av den nazistiska sociala propagandan. K. Krupinski, *Die Komintern seit dem Kriegsausbruch*, Berlin 1942, s 59-69.

¹⁶⁵ ND 5.6.40.

¹⁶⁶ Arbt 1.8.40.

¹⁶⁷ ND 29.5.40.

När det tyska finanskapitalet inte såg sig i stånd att med ”demokratiska” medel lösa sitt samhälles inre motsättningar, upphöjde de den öppna och blodiga terrorn till statssystem. Den rörelse som av den tyska storfinansens utrustades med obegränsad makt för att slå ner arbetarklassen i dess frihetskamp, hade själv döpt sig till ”nationell socialism” ehuru den aldrig haft det bittersta med socialism att göra.

Men Set Persson tog även upp Tyskland och kriget och markerade därmed en direkt brytning med kominternanalysen från oktober 1939. Tyskland framhävdes nu, liksom i folkfrontstidens analys, som det mest aggressiva av de krigförande länderna. ”Nationalsocialism betyder till det yttersta stegrad imperialistisk aggressivitet i utrikespolitiken.”

Set Perssons ledare den 24 juli var emellertid inte ett exempel av många på den nya anti-fascismen, utan i stort sett den enda ledaren i Ny Dag som uteslutande behandlade Tyskland och dess politik. Den nya antifascistiska linjen kom fram i andra frågor, på ett mer indirekt sätt. Det gällde under sommaren framför allt transitotrafiken, som nu tog sin början. Partiet ställde sig helt och hållet avvisande till regeringens undfallenhet inför de tyska kraven. Man ansåg tvärtom att transiteringarna betydde en risk för den svenska neutraliteten och att landet därmed hotades att komma under tysk överhöghet.¹⁶⁸ Avståndstagandet från transiteringarna betydde att partiet, förutom att det fick något av sin gamla antifascistiska profil tillbaka, dessutom fick nya argument både för sitt försvarspolitiska ställningstagande och för sin kamp mot transportförbud och partiförbud.

Den svenska igelkotten måtte inte bara anse sig stark, den är också överhövan dumdrilig. Så vitt det inte beror på att den trots allt fällt ihop sina taggar inför maktspråk. I så fall skulle ju de vansinniga och överdrivna rustningarnas meningslöshet komma att framstå i ännu klarare dager inför dem som får betala dessa med sitt bröd.¹⁶⁹

De åtgärder som partiet drabbades av framställdes likaså som ett led i den svenska regeringens anpassningspolitik gentemot tyskarna.¹⁷⁰ Liknande resonemang ingick som en väsentlig del i den kommunistiska propagandan inför valet 1940, vilken gavs en ännu mer utpräglat antifascistisk inriktning.

Att rösta med något av regeringspartierna är därför att rösta med Hitler, att rösta med kommunisterna är att rösta mot Hitler.¹⁷¹

På hösten 1940 fortsatte den antifascistiska hållningen att komma till uttryck i ledare och artiklar som behandlade Norge och den tyska ockupationen. Det var ingen tillfällighet. Den 16 augusti 1940 inleddes häktningar mot norska kommunister. En dryg månad senare bildade Quisling regering under tysk överhöghet. ”Därmed försvinner varje sken av självstyrelse i vårt broderland”, kommenterade Arbetartidningen.¹⁷² Men till skillnad från aprildagarna 1940 utsattes nu tyskarna direkt för kommunistisk kritik och det inte bara göteborgsstidningen. I ett valtal tog Set Persson upp situationen i Norge och han skrädde inte orden:

Redan förklarade Tyskland beträffande Norge: ”Tyskland fransäger sig allt folkrättsligt ansvar för Norges försörjning”, sådana deklARATIONER är dödsdomen över Hitlers välde.¹⁷³

Ny Dag började även stödja det norska civilmotståndet, vilket ju var helt i överensstämmelse

¹⁶⁸ Se t ex *Arbt* 3.8.40; *ND* 6.7.40.

¹⁶⁹ *ND* 6.7.40.

¹⁷⁰ Se s 136 i boken

¹⁷¹ *NSF* 7-15.9.40. Se s 136 f.

¹⁷² *Arbt* 29.9.40.

¹⁷³ *ND* 29.8.40.

med partiets 1 maj-paroll, men med en väsentlig reservation:

Det är av yttersta vikt att denna självständighetskamp inte kommer i händerna på de krafter som vill göra Norge beroende av en annan imperialistisk stormakt, nämligen England.¹⁷⁴

Den nya antifascismen som kom i samband med den tyska expansionen var således inte en nationell företeelse utan den var symptom på att 1939 års kominterntaktik var under omprövning. Den förekom även i de franska och det engelska partiet, där den dock tycks ha varit mer begränsad i tiden.¹⁷⁵ Det är emellertid uppenbart att både SKP och KPD företrädde en mer utpräglad antifascism. Att de gick på samma linje torde bero på att kontakterna dem emellan var så intima, eftersom både den tyska upplagan av *Världen i Dag*, *Die Welt* och *Die Kommunistische Internationale*, efter krigsutbrottet utgavs i Stockholm och därför att det dessutom torde ha funnits en hel del tyska kommunister i Sverige.¹⁷⁶

Eftersom det svenska partiets antifascism huvudsakligast tog sig uttryck i propaganda mot transiteringen,¹⁷⁷ ligger den tolkningen närmast till hands att Sovjetunionen via *Ny Dag* ville stödja opinionen mot transiteringsbeslutet. Att det var omsorgen om Sovjetunionen som låg bakom avspeglades tydligt i de oroliga frågor som förekom i kommunistpressen. Varför sker denna truppkoncentration uppe i norr nu när striderna i Nordnorge är avslutade, mot vem skall de tyska vapnen vändas? De måste vara avsedda för en tredje part.¹⁷⁸ En annan sida av den korrigerade kominternlinjen var att antivästmaktspropagandan allt mer tonades ner. Som tidigare varit fallet med Tyskland, inträdde en märkbar tystnad i kommunistpressen i fråga om England. Ändå dominerades läget på hösten 1940 av de tyska luftangreppen mot England. Ett uttalande om Churchill i oktober var ett undantag och ett dubbelbottnat sådant. Han var den, hette det i *Ny Dag*, ”som mer än någon annan personifierar imperieviljan, den engelska imperialismens beslutsamhet att hävda sin härskarställning i världen”.¹⁷⁹ Det skulle med andra ord inte bli så lätt för tyskarna den här gången. Det fanns även spår i kommunistpressen av rent positiva uttalanden. ”Englands inre front har säkert större fasthet än den tyska och italienska.”¹⁸⁰ Tysklands chanser att lyckas i sina planer på att besegra England bedömdes som rätt små. Tyskland försvagades gravt av det faktum att det hade över 100 miljoner människor att försörja, påpekade man.¹⁸¹ Enda möjligheten för Tyskland och Italien att ta sig helskinnade ur kriget var att avsluta det så snabbt som möjligt, då deras råvarutillgångar höll på att sina.¹⁸²

Men Molotov förutspådde i ett tal den 1 augusti 1940 ett långt och utvidgat krig:

Det europeiska krigets första år lider mot sitt slut, men ännu kan inte slutet på kriget skönjas. Det är

¹⁷⁴ Ibidem 20.11.40.

¹⁷⁵ Se Borkenau, *Der Europäische Kommunismus*, s 242 f och s 287 f.

¹⁷⁶ *Die Welt* grundades mot slutet av 1939 i stället för *Rundschau* enl M Buber, *Kriegsschauplätze der Weltrevolution*, Ein Bericht aus der Praxis der Komintern 1919-1943, Stuttgart 1967, s 505. Hur pass stor den tyska kommunistgruppen i Sverige var eller vilka förbindelser som etablerades med det svenska partiet är svårt att ge besked om, eftersom det inte finns några sådana nedslag i VPK:s arkiv. Dock lär det ha funnits en hel del tyska kommunister i Sverige som stod i kontakt med de svenska, allt enligt intervjuuppgift från F Lager 17.11.70.

¹⁷⁷ Se *ND* 6.7, 8.7, 9.7, 18.7, 30.7, 9.8, 10.8, 20.8, 24.8, 23.9, 27.9, 25.10, 14.11.40; *NSF* 3-10.8, 24.8, 8-15.9, 23-30.9.40; *Arbt.* 6.7, 19.7.40. Se också flygblad: Tyska soldater i Sverige, Sthlm 1940.

¹⁷⁸ *ND* 18.7.40.

¹⁷⁹ Ibidem 7.10.40.

¹⁸⁰ Ibidem 14.12.40.

¹⁸¹ Ibidem 3.9.40.

¹⁸² Ibidem 9.10.40.

troligare att vi nu närmar oss en ny etapp där kriget mellan Tyskland och Italien på den ena sidan och England, understött av USA, på den andra, kommer att skärpas.¹⁸³

En sådan profetia, som också de svenska kommunisterna anslöt sig till,¹⁸⁴ bidrog naturligtvis till att de tyska aktierna ytterligare sjönk.

Propagandan i kommunistpressen under hösten 1940 dominerades främst av kravet på bröd, vilket var ett led i fredspropagandan¹⁸⁵ som inte hade förstummats. I motsats till det blodiga, härjade, svältande Europa, till skräcken i de sönderbombade städerna i England och Tyskland, målades bilden av Sovjetunionen, blomstrande i fred och välstånd.¹⁸⁶ Denna bild fick inte rubbas. Molotovs resa till Berlin i november 1940 gav upphov till rykten om att en skärpning inträtt, och att det var slut på vänskapen mellan paktbröderna. Dessa rykten tillbakavisades med skärpa i kommunistpressen, de var framkallade av den kapitalistiska önskedrömmen om en konflikt mellan Sovjet och Tyskland.¹⁸⁷ Samtidigt erkändes dock att det fanns anledning till konflikter: ”Det är sannolikt att förhandlingarna bland annat kommer att röra sig om garantier för att Sovjetunionens intressen icke trädes för nära.”¹⁸⁸ Om man i kommunistpressen någon gång gav sig in på spekulationer om ett eventuellt krig mellan Tyskland och Sovjet, betonades främst den stora faran för Sverige i ett sådant läge. Ett krig mellan de båda länderna skulle vara en ren dårskap och desperation från Tysklands sida och det tilltrorde man inte Tyskland.¹⁸⁹

De alltmer försämrade tysk-sovjetiska relationerna redovisades steg för steg i den svenska kommunistpressen. I februari 1941 avvisades alla rykten om en försämring mellan länderna som engelsk propaganda.¹⁹⁰ I mars antydde den mer frispråkiga Arbetartidningen att förhållandet kunde vara bättre.¹⁹¹ I april inföll Balkankrisen. Den antifascistiska propagandan sköt därpå ånyo fart, såväl i svensk som europeisk kommunistpress.¹⁹² Sympatierna för Jugoslavien var entydiga. Sovjetunionens vänskapsfördrag prisades som en lysande fredsmanifestation.¹⁹³ Rent ut förklarades att Tysklands aggressionspolitik hade försämrat förhållandet till Sovjetunionen.¹⁹⁴ Den negativa inställningen till Tyskland kulminerade i slutet av april och i början av maj.¹⁹⁵ Utifrån den bedömdes också först den aktion som Hitlers ställföreträdare Rudolf Hess tog sig före, när han i början av maj ensam flög över till England för att på eget bevåg få till stånd en fred.¹⁹⁶ Det tolkades som ett bevis på Tysklands svaghet, i det den inre fronten började vackla. Detta, sade Ny Dag, ”kan vara en hälsosam tankeställare till alla dem i Sverige vilka ramlat platt till marken i defaitistisk förfäran över Tysklands

¹⁸³ *Die Kommunistische Internationale*, Heft 7-8 1940. Talet också återgivet i Degras, *Soviet Documents on Foreign Policy*, s 462 f. [Talet publicerades även på svenska som broschyr av Arbetarkultur, under titeln *Sovjetunionens utrikespolitik* – Red anm]

¹⁸⁴ ND 3.9.40.

¹⁸⁵ En enkel summering av ledarna i kategorierna inrikes ekonomi och internationell politik ger 37 för den förra, 27 för den senare.

¹⁸⁶ Se t ex ND 6.11.40.

¹⁸⁷ ND 11.11.40.

¹⁸⁸ Ibidem.

¹⁸⁹ *Arbt* 11.2.41.

¹⁹⁰ Ibidem.

¹⁹¹ Ibidem 26.3.41.

¹⁹² Rossi, *Physiologie du Parti Communiste Français*, s 113 f. Jfr *Die Kommunistische Internationale*, Heft 5, 1941 vari den tyska krigsaggressionen fördöms.

¹⁹³ *Arbt* 8.4.41.

¹⁹⁴ Ibidem.

¹⁹⁵ Se framförallt tiden mellan 19.4-10.5. 41.

¹⁹⁶ L Gruchmann, *Andra världskriget*. Del I, Sthlm 1969, s 116.

militära styrka och den tyska militärapparatusens påstådda oövervinnelighet".¹⁹⁷ Senare togs Hess aktion som ett bevis för att en viss englandsvänlig grupp inom nazistpartiet ville få fred till stånd för att sedan kunna rikta kriget åt "rätt" håll, österut.

Den ingrodda misstänksamheten mot västmakterna blossade därför ånyo upp. Varnande skrev Gustav Johansson:

Den fred mellan imperialistklicken som förenas i det gemensamma hatet mot det arbetande folket i sina egna och andra länder blir bara en kort paus inför ett nytt och ännu blodigare krig.¹⁹⁸

En försiktigare attityd gentemot Tyskland avlöste den uppblussande antifascismen. Men endast några dagar före det tyska anfallet mot Sovjetunionen infördes i Ny Dag en ledare fylld av onda aningar. Den behandlade den tyska krigföringen och förhållandet till Sovjetunionen. Kritiken mot Tyskland var inlindad men inte att ta miste på. Tysklands stora segrar skulle inte tas som tecken på att Tyskland var oövervinneligt, skrev ledarskribenten Gustav Johansson och erinrade om det första världskriget. Då hade Tyskland ockuperat långt större områden som "de ... efter fyra års stora segrar höll ... strax före sammanbrottet 1918". De nuvarande segrarna innebar i lika hög grad Tysklands styrka som dess svaghet, fortsatte ledarskribenten. De utgjorde både ett säkerhetspolitiskt problem, eftersom det bildades motståndsrörelser i de ockuperade länderna, och ett försörjningsproblem av enorma mått. Därtill kom att Tyskland inte kunde räkna med att få fred eftersom fredsvillkoren var allt för oacceptabla.

Men Sovjetunionen? frågar någon. Det är väl icke uteslutet att Sovjetunionen kan angripas av de imperialistiska makterna? Naturligtvis inte. Den socialistiska Sovjetunionens regering och dess folk känner imperialisterna i alla deras kulörer. De har i 23 år berett sig på att möta vad som än kan komma. Sovjetunionens regering och folk kämpar nu som alltid för freden, men beaktar samtidigt vaksamt varje förändring och varje kastning i det imperialistiska kriget och står i ständig okuvlig beredskap att krossa varje tänkbar angripare på hans egen mark.¹⁹⁹

Ledaren den 18 juni 1941 bröt den försiktighet vad gäller Tyskland som efter aprilkrisen präglade kommunistpressen. Den stod också i motsättning till de två tasskommunikéer som sändes ut den 9 maj och den 13 juni och som grundligt dementerade alla rykten om eventuella sovjetiska truppkoncentrationer och andra mot Tyskland riktade militära förberedelser och om försämrade relationer mellan paktländerna.²⁰⁰

Den 22 juni 1941 bröts nonaggressionspakten mellan Tyskland och Sovjetunionen i och med det tyska angreppet. Kominterns strategiska byggnad föll i spillror.

Sammanfattning

Om man undviker att se på kominternlinjen 1939-1941 som en marxistisk-leninistisk analys av ett bestämt skede, utan i stället betraktar den som ett medel i den sovjetiska utrikespolitiken, framstår den som fullt begriplig. Den kan då uppdelas i två faser, där den ena, från september 1939 till maj 1940, präglades av en klart protysk hållning parad med en intensiv antivästmaktspropaganda, den andra, från maj 1940 fram till krigsutbrottet i öster i juni 1941, av en dubbelbottnad nålstickspolitik med udden vänd mot Tyskland.

Det som Komintern krävde av sina sektioner under den första fasen var något så omarxistiskt som att de skulle förhålla sig passiva och ligga lågt, visserligen kamouflerat av en defaitistisk

¹⁹⁷ ND 14.5.41.

¹⁹⁸ Ibidem 7.6.41.

¹⁹⁹ Ibidem 18.6.41.

²⁰⁰ Degras, *Sovjet documents on foreign policy*, s 487 ff.

fredspropaganda och en vag, revolutionär fraseologi. Komintern krävde vidare, att sektionerna helt mekaniskt skulle tillämpa den analys som tillhandahölls. Det verkade också som om den svenska sektionen tillfullo skulle hålla måttet.

Ett belysande exempel på den självkorrigering som partiet tvingades till under hösten 1939, innan den nya strategin och taktikens alla konsekvenser helt och fullt hade visat sig, ger Sydsvenska Kurirens chefredaktör, Edvin E Persson, och hans kovändning i fredsfrågan. Den 10 oktober hade han kommenterat Hitlers fredsinvit som följer:

När Hitler väser fram fredstoner så är han en gycklare. Hitler vill inte fred och hans kamp gäller inte det tyska folket.

Men det tyska fredsbudet stöddes explicit av sovjetregeringen, och efter Molotovs tal ordnade även Persson in sig i fållan. Den 2 november hette det därför:

Eller går det att förneka att det idag är England och Frankrike som står i vägen för freden, medan Tyskland idag vill fred?

Det visade sig emellertid i längden omöjligt att förhålla sig så mekaniskt osjälvständig till skeendet. Partiet drogs både åt vänster och åt höger. Kominternlinjen, med den inbakade revolutionära visionen, drev starkt på åt vänster. Detta var uppenbart under hösten 1939, då uttryck som krigets revolutionära avslutande förekom, då Set Persson i ett hyllningstal till Sovjet på födelsedagen den 7 november utan omsvep drog fram partiets mål – Sovjetsverige, en formulering som legat i träda under folkfrontsperioden.²⁰¹ I och med den allt större isolering som partiet genom sitt nya ställningstagande hamnade i, måste denna vänsterdragning ha blivit förstärkt. Ty i isoleringen besparades partiet sådana konfrontationer med andra grupper som kunde leda till kompromisser. I isoleringen kunde den nya vänsterlinjen odlas, och för dem som upplevt folkfrontstidens taktik som opportunistisk och avsteg från viktiga principer måste den nya taktiken uppfattas stå i bättre samklang med ideologin.

Men Komintern tillät inte sektionerna att dra de slutsatser de logiskt och ideologiskt borde ha dragit av den nya strategin och taktiken. Analysen av det imperialistiska kriget gjorde, så att säga, halt inför Tyskland, och därmed bröts den ofrånkomliga revolutionära analys sönder som ett ställningstagande till kriget såsom imperialistiskt borde medföra.

Det medförde att partiledningen hamnade i ett verkligt dilemma. Å ena sidan kunde den inte inta ”vänsterståndpunkten” att Hitlertyskland som ett imperialistiskt land borde bekämpas. Å andra sidan kunde den heller inte inta ”högerståndpunkten” att Hitlertyskland såsom ett fascistiskt land borde bekämpas. Det var i den situationen partiledningen gav sig in på spekulationer om Tyskland som ett land som drogs mot socialism, eller i vart fall var välvilligt till socialismen.

Även om Tyskland så småningom jämställdes med västmakterna i det imperialistiska kriget, kvarstod ett svårt dilemma. Det var inställningen till de neutrala småstaterna. Polen och Finland utgjorde inga problem. Lösningen bestod i att kommunisterna såg dem som utskott på den engelsk-franska imperialismen, och ställningstagandet underlättades också av att man betonade de inre regimernas odemokratiska, fascistiska drag. Men med Norges och Danmarks indragande i storkriget blev problemet akut. De kunde varken sägas utgöra förlängningar av någon imperialistisk stormakt eller vara styrda av fascistiska regimer. De var onekligen offer. Det var först på våren 1941 partiledningen löste problemet med småstaterna genom att vidga

²⁰¹ ND 9.11.39, ref av Set Perssons tal.

det doktrinära schemat.²⁰² Under våren 1940 hade sådana lösningar fortfarande legat i fjärran, och resultatet blev att partiledningen ryckte på axlarna under beklaganden, medan Arbetartidningen och dess anhängare klev av från kominternlinjen och manade till kamp mot tyskarna.

Ställningstagandet till kriget à la Komintern försatte alltså det svenska kommunistpartiet i politiskt svåra och ideologiskt absurda situationer. Det var emellertid inte bara ställningstagandet till kriget och fascismen som bidrog till detta.

²⁰² Se s 97 ff i boken.

Taktikens dilemma

De kommunistiska partierna fick som sektioner av Komintern till uppgift att bekämpa kriget, krigsregeringarna och socialdemokratien. En sådan uppgift kunde i den marxist-leninistiska modellen bara lösas på ett sätt: genom en revolutionär taktik som skulle leda till inbördeskrig. Fullt så schematiskt kunde emellertid situationen inte uppfattas, eftersom kominternanalysen på grund av det tysk-sovjetiska samarbetet inte var konsekvent. Den taktik som skulle följas på det inrikespolitiska planet måste trots detta stå i samklang med den övergripande formalrevolutionära analysen och följaktligen leda till att partiet förde en revolutionär-vänsterinriktad politik.

Den svenska sektionen hade att tillämpa Kominterns schematiska och nödtvunget revolutionära analys i det svenska samhället, där alla klasser under stormaktspolitikens tryck sammanförts i nationell enighet och där det rådde stark vilja att försvara landet, kostade vad det ville. Dessa nationella betingelser krävde en politik som inte låg alltför långt borta från den nationella samlingen om man överhuvudtaget skulle ha något hopp om framgång.

Det svenska kommunistpartiet kunde knappast hysa några sådana förhoppningar, men det måste sträva efter att inte helt och hållet utplånas från det politiska livet. Det grundläggande problemet för partiet under hela paktperioden var därför den olösliga motsättning som låg i Kominterns krav på en antinationell, snarast revolutionär, politik och partiets strävan att överleva, vilket krävde en försiktig politik av nationell och i viss mening högerbetonad karaktär.

Det fanns tre ”måste” för SKP. Det måste ta avstånd från och bekämpa upprustningen, det måste vidare bekämpa socialdemokratien och, som en konsekvens av båda, måste det slutligen bekämpa samlingsregeringen.

Jag kommer därför först att behandla SKP:s förhållande till samlingsregeringen, till socialdemokratien, till försvaret och till den ekonomiska politiken för att utröna hur partiet i praktiken gick till väga för att lösa det taktiska dilemma som kominterntaktikens krav och partitaktikens krav skapade.

Detta dilemma existerade knappast för partiet när det skulle ta ställning till den internationella situationen. Där var det oundgängligen nödvändigt att följa det internationella mönstret. På den inrikespolitiska arenan var partiet inte lika låst. Där fanns trots allt rum för olika tolkningar av kominternlinjen. Min tes är att dessa tolkningar gick i en mer högerbetonad riktning än vad kominternanalysen gav utrymme för, och att partiledningens värnande om partiets nationella existens fick den att på det inrikespolitiska planet, söka häva den isolering som förpliktelseerna till den internationella rörelsen försatt dem i.

Därefter kommer jag att behandla partiet i försvarsposition. Det vidtogs en rad åtgärder mot partiet i akt och mening att försvåra kommunisternas politiska verksamhet. Man kan påstå, att partiet de facto blev halvlegalt och levde under hotet om total illegalitet. Jag kommer följaktligen att ta upp transportförbudsfrågan och partiförbudsfrågan, och vidare kommer jag att redogöra för det praktiskt organisatoriska arbetet för att hålla partiet intakt. Det var samma problem som på nytt dök upp. Partiet hade anammat ett program som krävde ett revolutionärt uppträdande, men det verkade i en situation som snarast krävde motsatsen.

Politik är det omöjligas konst

30-talets folkfrontspolitik hade medfört en ganska försonlig inställning gentemot regeringen

från kommunistpartiets sida. Den koalition av bondeförbundare och socialdemokrater som innehade regeringsmakten fick naturligtvis vidkännas kritik från kommunisterna, men partiet förklarade att det inte hade någon önskan om ett regeringsbyte, eftersom ett sådant endast kunde stärka storfinansens och reaktionens krafter. Tvärtom erkändes koalitionen folkliga underlag i det man uttryckligen fastslog att regeringen stödde sig på arbetare och bönder.¹ Däremot innebar partiets strävan att förverkliga en folkfrontspolitik i Sverige, att det framförde krav på en förändring av regeringen, så att ”en eller annan minister ersattes med en bättre”.²

Varken pakten eller krigsutbrottet förändrade denna positiva inställning. Tvärtom deklarerade kommunisterna både i riksdagen och i sin proklamation vid krigsutbrottet sin entydiga vilja att stödja regeringen i det nya läget:

Vi hälsa med tillfredsställelse de åtgärder som den svenska regeringen vidtager för att skydda Sverges fred och nationella frihet. Enig uppslutning kring regeringens strävan att hålla vårt land utanför krigets fasor är idag livsviktigt för vårt folk.³

I stället blev det strategi- och taktikbytet som förvandlade folkfrontstidens försonlighet till en rigid negativ inställning. Dimitrovs artikel om arbetarklassen och dess uppgifter i de kapitalistiska länderna berörde emellertid inte explicit hur sektionerna skulle ställa sig till regeringarna. I allmänna ordalag proklamerades emellertid kamp mot både bourgeoisin och socialdemokratin och mot alla dem som stödde kriget på det ena eller andra sättet.⁴ När partiet i oktober behandlade strategi- och taktikbytet drog man ut konsekvenserna av Dimitrovs uppmaning. Rent ut förklarades arbetarnas uppgift vara att störta alla krigsregeringar. Men den svenska regeringen var ingen krigsregering. Redan i oktober ställdes därför partiet inför dilemmat, hur det skulle taktiskt bete sig gentemot den svenska regeringen. Detta dilemma skulle kunna uttryckas i en paradox. Vad skulle partiet göra när det visade sig att Kominterns linje kom i strid med Kominterns linje? Ty det var uppenbarligen så, att partiet och regeringen rent formellt hamnade på samma ståndpunkt i frågan om att hålla landet utanför kriget. I Linderots tal den 26 november 1939 kom han in på problemet:

För det första står Sverige utanför kriget på så sätt att det intar officiellt en s.k. neutralitetsståndpunkt. Det gör att vår linje här är tämligen omedelbart given, den nämligen att kämpa för att Sverige skall fortsätta att vara utanför kriget, alldenstund det är ett orättfärdigt krig ... Måste då våra strävanden såsom kommunister sammanfalla med den svenska regeringens officiella politik? I verkligheten är det inte så. Våra strävanden sammanfaller inte ens i fråga om utrikespolitiken. Vi kan inte vara nöjda med det sätt på vilket regeringen ”håller Sverige utanför kriget”.⁵

Emellertid hade partiledaren inget annat alternativ till regeringens utrikespolitik att komma med än att fordra förbättrade relationer med Sovjetunionen.⁶ När det gällde regeringens inrikespolitik var det däremot lättare att hitta en linje mer i samklang med de kampparoller Dimitrov uttalat. Således förklarades utan omsvep krig mot hela borgfredsprogrammet.

Sverges arbetare kan inte stödja en regeringspolitik, som tar sikte på att lägga krigets bördor på de

¹ 1 Se t ex Linderot, *Sverige i fara*, s 16. Se även *Kommunistiska Meddelanden* maj–juni 1937. ”Vi värderade den socialdemokratiska regeringskoalitionen med bondeförbundet såsom ett framsteg därför att den uttrycker de demokratiska folkmassornas vilja och stora skikt av lantarbetarbefolkningens arbetarevänliga inställning.”

² Linderot, *Sverige i fara*, s 17.

³ ND 4.9.39. Se även FK 1939u nr 2, s 31; AK 1939u nr 2, s 27.

⁴ Dimitrov, *Kriget och arbetarklassen*, s 12, 15 och 20 t ex.

⁵ Linderots tal 26.11.39, pärm 1939 1 a. VPK :s arkiv.

⁶ Ibidem.

fattigas axlar. Regeringens politik, som går ut på att genom stegrad beskattning och prisförhöjningar utplundra de arbetande massorna, står i oförsonlig motsättning till arbetarklassens och småböndernas livsintressen och måste därför bekämpas.⁷

Så sökte partiet lösa dilemmat. Först spaltades regeringspolitiken upp, varpå den ena delen, dess inrikespolitik, utsattes för skarpast tänkbara angrepp, medan däremot dess andra del, utrikespolitiken, endast bekämpades med fraser utan reellt innehåll. Därför ställdes inte parollen ”Störta regeringen Per Albin Hansson”. Linderot sökte i talet motivera detta, något som kunde tas som belägg för att partiet i och för sig borde ha ställt en sådan paroll, eller snarare, trodde att det borde ha ställt en sådan paroll.

Varför ställer vi då inte parollen störta regeringen Per Albin Hansson? Jo, därför att regeringen Per Albin Hansson idag endast kan ersättas med en ännu reaktionärare regering.⁸

Men det var just i dessa dagar som koalitionsregeringen höll på att ombildas till en samlingsregering, dvs med representanter från samtliga politiska partier utom det kommunistiska.

Samtidigt utbröt det finska vinterkriget. Den nybildade samlingsregeringen kom att föra en försiktig, noninterventionistisk politik för att förhindra att Sverige drogs in i kriget. Det taktiska dilemmat fördjupades således. Pressreaktionerna vid samlingsregeringens bildande visar också en splittrad bild. Den 7 december 1939 kommenterades en eventuell samlingsregering i Ny Dags ledarspalt, där å ena sidan högerens inträde sades medföra stora risker för det svenska folket både ur inrikes- och utrikespolitisk synvinkel genom ”svältpolitik”, avdemokratisering och framför allt genom en ökad krigsrisk, men där å andra sidan folkpartiets medverkan förmodades ha en viss dämpande effekt, både vad beträffade den befarade avdemokratiseringen och på de krigsaktivistiska känslorna. Dagen för samlingsregeringens tillkomst accentuerades kritiken. En samling kunde bara betyda ökad reaktion inom landet jämte ökad krigsrisk.⁹ Men då samlingsregeringen var ett faktum nämndes i kommentarerna i Ny Dag inte ett ord om en därmed ökad krigsrisk. I stället betonades i kraftiga ordalag att Sveriges ”relativa” frihet var i fara, och att hela regeringskursen vridits ett streck åt höger.¹⁰ I Norrskensflamman tog däremot ledarskribenten upp frågan om samlingsregeringen bidragit till att öka eller minska krigsrisken, och det rådde ingen tvekan om vad denne ansåg: ”Regeringsskiftet var uppenbarligen för vissa av de mest reaktionära krafterna ett streck i räkningen ... Regeringen rådde ju till besinning.”¹¹

Norrskensflamman positiva bedömning av samlingsregeringen hängde naturligtvis ihop med att utrikesminister Sandler den 13 december avgick från sin post. Kommunisterna bedömde hans avgång som ett ingripande från regeringens sida mot all aktivism i finlandsfrågan. Fritjof Lager skrev i en artikel för Världen i Dag, att orsaken till krisen var utrikespolitisk och att Sandler ”måste” avgå. ”Den nya regeringen får således betraktas som en avvaktandets regering.”¹² Dilemmat löstes med en kompromiss. Denna kompromiss var bara ett sätt att komma ifrån det faktum, att partiet inte kunde ta ställning, eller snarare inte utåt kunde ta ställning, för regeringens politik. Ty i grund och botten stödde partiet alla ingripanden mot aktivism i finlandsfrågan. I själva verket var det partiet som avvaktade.

⁷ Ck-resolutionen, pärm 1939 1 a. VPK:s arkiv.

⁸ Linderots tal 26.11.39, pärm 1939 1 a. VPK:s arkiv.

⁹ ND 12.12.39.

¹⁰ ND 13.12.39.

¹¹ NSF 19.12.39.

¹² ViD nr 35 1939. I samma artikel karakteriserades samlingsregeringen på ett synnerligen positivt sätt. ”Dess parlamentariska underlag är största möjliga. Samtliga partier i riksdagen är representerade i densamma.”

Detta taktiska dilemma förstärktes ytterligare i och med regeringens bestämda uttalanden mot intervention i Finland och kungens diktamen den 19 februari. I den kommunistiska landsortspressen, som ofta utmärkte sig för en större frispråkighet än Ny Dag, föranledde dessa uttalanden rena lovrop:

Ty det blir för var dag allt klarare att det framför allt är statsministern — och kungen får vi kanske säga nu — som med sin breda rygg försöker hindra krigsaktivisterna från att definitivt störta Sverige ner i krigets avgrund.¹³

En del medlemmar hade till och med föreslagit partiledningen att partiet borde sända tackskrivelser till statsministern.¹⁴ På ett möte den 27 februari 1940¹⁵ med centralkommittémedlemmar, distriktsledare och ledarna för ungdomsförbundet diskuterades bl a partiets ställning till regeringen, främst föranlett av denna pro Per Albin-opinion inom partiet. Även Hagberg tycks ha anslutit sig till den, vilket Knut Senanders inlägg i frågan visade. Han anklagade Hagberg för en ny och alltför positiv karaktäristik av regeringen. Den karaktäristik som partiet givit vid samlingsregeringens bildande, att det var en avvaktandets regering, borde alltjämt hålla, ansåg han, även om det var så, att Per Albin nu vände sig mot krigsaktivisterna. Det vore fel att stödja Per Albin bara därför att han nu företrädde en ståndpunkt som partiet accepterade.¹⁶

Ungdomsförbundets ledare, Knut Olsson, gick emellertid på den motsatta linjen, även om han sökte balansera mellan ståndpunkterna. Vi bör uttala oss mot krigsaktivisterna i fackföreningarna, sade han, ”utan att därför helt behöva uttala vårt förtroende för Per Albins politik”. Han tyckte emellertid att partiet kunde ”underblåsa dem som propagerar för Per Albins organ 'Vårt Folk'”, vilket ju var ett direkt stöd åt regeringen och vad mera var, åt den socialdemokratiska ledaren.

Gunnar Öhman var på samma linje, och han formulerade problemet rakt på sak. Man kan märka en viss rädsla hos en del kamrater, sade han, att klart säga ifrån, att i interventionsfrågan är vi på samma linje som Per Albin och kungen. Uppenbarligen tyckte inte Öhman att detta var besvärande. Han drog tvärtom konsekvensen och föreslog, att partiet tillsammans med Per Albin-anhängarna borde ”hjälpa till att klippa till krigsaktivisterna”.¹⁷ Det var ett sätt att lösa taktikproblemet genom att, så att säga, flytta ner det ett pinnhål, från regeringsplanet till enhetsplanet, det vill säga till relationerna mellan socialdemokrater och kommunister, och då se det som ett led i förverkligandet av den ”verkliga” folkfronten, alltså enhetstaktiken underifrån. Ungdomsförbundets representant, Gunnar Hansson, formulerade det explicit: Med Per Albin mot Zeth Höglund och de socialdemokratiska krigsaktivisterna!¹⁸

Hugo Sillén återkom emellertid till den ursprungliga problematiken. Det var visserligen glädjande att regeringen sagt ifrån beträffande intervention i Finland, men för den skull kunde partiet inte acceptera regeringens utrikespolitik, som alltjämt var farlig för landets säkerhet: ”Man ska vara uppmärksam på denna fara och intet ögonblick avstå från att kritisera regeringens utrikespolitik.” Vad Sillén fruktade var nämligen problemets kärnpunkt: ”Det skulle innebära att vårt parti uppgav sin självständiga politik beträffande kampen mot kriget.”¹⁹

¹³ SSK 22.2.40.

¹⁴ Prot från partikonf 27.2.40 s 15, inlägg av G Geiff, pärm 1940 1 a. VPK:s arkiv.

¹⁵ Se s 55 xx

¹⁶ Prot från partikonf 27.2.40 s 11, pärm 1940 1 a. VPK:s arkiv.

¹⁷ Ibidem s 19.

¹⁸ Ibidem s 18.

¹⁹ Ibidem s 28.

Vilken ståndpunkt man än bestämde sig för passade den illa ihop med Kominterns paroller och med den egna analys med åtföljande program som centralkommittémötet i oktober fastställt. Ty om partiet gav Per Albin, dvs regeringen, sitt erkännande i interventionsfrågan, frångick man sitt eget oförsonliga kampprogram mot regeringen och borgfreden. Och än mer, man gav sitt stöd åt den socialdemokratiska ledarens politik. Å andra sidan var det så uppenbart att partiet hamnat på samma sida som regeringen i finlandsvägen, att det var komplett omöjligt att kritisera en politik man själv propagerat för. Hilding Hagberg, som på denna konferens ersatte partiledaren, sökte jämka samman de två linjerna, vilket emellertid var en omöjlig uppgift.

Jag är klar över att Per Albin företräder en reaktionär linje även i utrikespolitiken, men vi har dock möjligheter att knyta an i frågan om att inte intervensera i Finland.²⁰

Att det var omsorgen om partiet som motiverade Hagbergs försonligare attityd till regeringen framgår också av den kritik som Gustav Johansson fick vidkännas för sina skrivelser om kriget mellan Sovjetunionen och Finland.²¹

Det blev med andra ord så att Gunnar Öhmans linje och ungdomsförbundets linje segrade över Senanders och Silléns utpräglade vänsterlinje. Detta visade den rundskrivelse som efter konferensen sändes ut till distrikten.

Borgfreden i vårt land bör naturligtvis inte utesluta en viss nyansering i bedömandet av de olika krafterna. Det finns fredskrafter inom olika klasser och kanske alldeles särskilt inom böndernas och medelklassens massor, liksom det finns inom socialdemokratien och inom regeringen.²²

I sitt ställningstagande till regeringen hamnade alltså partiet på en högerlinje. Varför valde då partiledningen att gå på en högerlinje? Betydde det en avvikelse från Kominterns vänsterprogram? Det var tydligt att det kunde betecknas som ett avsteg från den taktiska vägen, men å andra sidan innebar det inget avsteg från partiets principiella ståndpunkt, och, vad viktigare var, det kom inte i någon som helst motsättning till Sovjetunionens intressen. Att partiledningen valde en högerlinje var inte förvånande, eftersom det erbjöd vissa möjligheter att utifrån en positiv ståndpunkt bedriva propaganda mot aktivismen, eller, som Hagberg formulerade det, det fanns möjligheter att ”knyta an” i interventionsfrågan. Den senanderska-sillénska vägen däremot hade betytt större trohet gentemot en formell vänsterlinje som kominternprogrammet indikerade, men också större isolering.

I fortsättningen bedrevs den kommunistiska propagandan mot regeringen efter de linjer som ovan beskrivits. Mot regeringens inrikespolitik intog partiet en ställning värdig en extrem vänsterlinje.²³ I fråga om regeringens utrikespolitik gick partiet emellertid på en högerlinje. Under sommaren 1940, då partiet för första gången sedan pakten markerade sin antifascistiska profil och fördömde transiteringstrafiken, inträffade det, att fastän partiet nu kunde kritisera och fördöma regeringens handlande även på det utrikespolitiska planet, så innebar det ändå inte att dessa angrepp gjordes från vänster. Det var utifrån en antifascistisk ståndpunkt som partiet nu kunde kritisera regeringens utrikespolitik. Den paroll det utfärdade blev därför en paroll från folkfrontstiden, för en ”verklig folkregering”, inte den revolutionära, ”störta regeringen”.²⁴

²⁰ Ibidem s 31.

²¹ Se s 51 f. xxx

²² Rundskrivelse nr 2 2.3.40, pärm 1940 1 a. VPK:s arkiv.

²³ Se s 100. xxx

²⁴ S Linderot, *Demokrati, Försvar, Folkförsörjning, Regeringsmakt*, Sthlm 1940, s 14 ff. Denna broschyr återger

Enheten underifrån

En av grundstenarna i kominternlinjen var analysen av socialdemokratin. Den innebar att socialdemokratin utgjorde det främsta hindret för att uppnå det strategiska målet, dvs det imperialistiska krigets slut och kapitalismens störtande. Därmed var taktiken given. På denna punkt fanns inte antydan till tvekan ens hos Dimitrov:

Arbetarklassen och de arbetande har ingenting att skaffa med de socialdemokratiska, ”demokratiska” och ”radikala” politikerna, som förråder folkmassornas livsintressen. *Mellan folkmassorna och dessa imperialistlakejer ligger det blodiga krigets avgrund.*²⁵

Det är framför allt inställningen till socialdemokratin som gör att man kan klassificera paktperiodens taktik som en ren vänstertaktik. En mycket enkel kvantitativ undersökning av både internationellt och nationellt kommunistiskt material skulle utan allt tvivel visa, att det är angreppen mot ”socialdemokratismen” och Andra Internationals ledare som dominerar utrymmet.

En vänsterlinjes förutsättningar var, som jag redan i inledningen framhållit, att situationen bedömdes som revolutionär, varför den viktigaste uppgiften för kommunisterna var att befria arbetarna från all reformism och få dem över till den revolutionära sidan. I ett sådant läge måste socialdemokratin, dvs det ledande skiktet och dess ideologi, uppfattas som huvudfienden. Eller som Stalin uttryckte saken:

Den nuvarande socialdemokratismen är kapitalismens ideologiska stöd ... Det är omöjligt att göra slut på kapitalismen utan att inom arbetarrörelsen ha gjort slut på socialdemokratismen.²⁶

Enhetstaktiken underifrån, även kallad ”verklig” enhetsfront, innebar inte något som helst ideologiskt problem för partiet. Tvärtom kunde den taktiken uppfattas som en återgång till en mer renlärig taktik som bättre stämde överens med ideologin än folkfrontstidens välvilja mot socialdemokratin. Ty enhetsfront underifrån skulle, något förenklat, bäst kunna beskrivas som en metod att vinna den reformistiska delen av arbetarklassen genom att ”avslöja” deras ledares klassamarbetspolitik. Det var ”enhet” på kommunisternas villkor mot socialdemokratin.²⁷

Problemet för det svenska partiet var återigen det, att Komintern inte tog hänsyn till de enskilda sektionernas specifika nationella intressen. Om det svenska partiet ohejdat gick löst på den svenska socialdemokratin, kunde det räknas med att hamna i en ännu värre situation än den som den förändrade strategin med dess ställningstaganden till krig och fascism hade försatt partiet i. Ty den svenska socialdemokratin var en maktfaktor att räkna med till skillnad från andra länders, då den dels innehade den politiska makten, dels det största inflyandet över arbetarklassen. På vilket sätt kunde en ”verklig” enhetsfront upprättas, när det inte längre fanns en enande faktor som kampen mot fascismen? Det som enade de svenska arbetarna kunde endast vara strävan att hålla landet utanför kriget, och symbolen för denna strävan var utan tvivel Per Albin, inte Linderot.

De faktorer som således försvårade genomförandet av den ”verkliga” enhetsfronten var av två olika slag, ja man kan tala om vänster- och högerfaror. Det är symptomatiskt, att då Linderot i sitt tal i november 1939 behandlade den nya taktiken, så varnade han framför allt för faran från vänster. De som nu drog en lättadens suck över att den ”besvärliga” folkfrontstaktiken

Linderots tal i riksdagen 6.8.40. Noter s 81-91.

²⁵ Dimitrov, *Kriget och arbetarklassen*, s 19, jfr s 40 f.

²⁶ *ViD* nr 2 1940, art av Dimitrov om Stalin.

²⁷ Se s 165 ff, där en grundligare definition av enhetsbegreppet kommer att företas.

var över hade varken förstått den eller den nya taktiken, förmanade Linderot. Det var möjligt, att det var lättare för en del att genomföra ”den knutna nävens taktik”, men det behövde inte innebära att ”handslagets taktik” varit felaktig. Uttryckligen varnade så Linderot för att jämställa de enskilda socialdemokratiska arbetarna med Zeth Höglund:

Nej, då hade vi gjort en verklig generaltabbe, ty dessa arbetare måste vi i ännu högre grad än tidigare ha kontakt med och nu gäller det att akta sig för att gå ut på arbetsplatserna och bli dödsfiende med vår socialdemokratiska klassbroder därför att han sagt nazikommunist.²⁸

Partiledarens rädsla för att partiets isolering skulle driva medlemmarna in på en alltför extrem vänsterlinje var inte obefogad. Socialdemokratin gjorde vad den kunde för att sätta kommunisterna i ”kloster”. I fackföreningarna förekom direkta repressalier mot kommunistiska arbetare, vilka i många fackförbund tvingades avgå från styrelseposter eller skriftligt ta avstånd från såväl Sovjetunionens överfall på Finland som det kommunistiska partiet.²⁹ På arbetsplatserna ute i landet var stämningen utan tvivel klart profinsk, vilket bl a tog sig uttryck i frivilligt arbete för finlandshjälpen.³⁰

På partikonferensen i februari 1940 berättade distriktsledare om det dagliga, för kommunisterna hårda, livet på arbetsplatserna. Gottfrid Gustavsson från Ludvika gav t ex följande bild:

Redan samma dag konflikten utbröt började också hetsen på arbetsplatserna. På torsdagen föreslog avdelningsordföranden vid ASEA, ”Rusthållarlasse”, som han nu populärt kallas, att vår kamrat där, Danielsson, skulle sändas hem från arbetet ... Resultatet blev att verkstadsledningen tillrättavisade dessa tokiga socialdemokrater. Då beslöt avdelningsstyrelsen att skriva ut en lista, där man krävde att de ledande kommunisterna skulle kastas ut från fabriken. Men de reaktionära socialdemokraterna fick inte ens sina egna partivänner att skriva på den. Då organiserade man en del ledande socialdemokrater till att under arbetstiden gå fram till Danielssons svarv, de spottade på honom, stannade svarven osv.

Nils Holmberg från Göteborg vittnade om samma dilemma:

Stämningen bland arbetarna för vår fackliga linje är god, men det att kommunisterna ”försvarar Sovjets överfall på Finland” tycker de är för djäkligt.

Det var naturligtvis fullt förståeligt om en medlem i sådana lägen föredrog ”den knutna nävens taktik” framför ”handslagets”. Att en sådan taktik förekom visste samme Gustavsson att berätta:

Det finns en tendens bland vissa av våra medlemmar att vilja gå ur de reformistiska fackföreningarna. På en del platser hade t.o.m. några kamrater gjort i ordning sina utträdesansökningar, då jag kom och lyckades förhindra det.³¹

Att en mer eller mindre extrem vänsterlinje fick grogrund bland medlemmarna berodde utan tvivel på dessa yttre omständigheter. Valde man att inte gå ur partiet låg det nära till hands att välja en oförsonlig kampattityd. Faran för partiledningen, som uppenbarligen föredrog ”handslagets taktik”, var att en sådan attityd implicit fanns i kominternanalysen. Det var logiskt att i den nya taktiken se ett återupplivande av 1928 års vänstertaktik då socialdemokraterna rent ut benämndes socialfascister, eftersom den nya analysen av fascismen

²⁸ Linderots tal 26.11.39, pärm 1939 1 a. VPK:s arkiv.

²⁹ Ragnar Casparsson, *LO under fem årtionden*. Andra delen, Sthlm 1948, s 603 f. Om LO:s roll i partiförbudsfrågan se även K Molin, *Försvaret, folkhemmet och demokratin*, s 302.

³⁰ Se Johansson, *Finlands sak*, s 118 f. Om finlandshjälp i sin helhet se E Carlquist, *Solidaritet på prov. Finlandshjälp under vinterkriget*, Sthlm 1971, s 50 f, 78, 95 f.

³¹ Prot från partikonf 27.2.40 s 5, 7 f, pärm 1940 1 a. VPK:s arkiv.

alltmer närmade sig 1928 års definition. I enlighet med den borde därför socialdemokratin få inta sin plats som fascismens tvilling. Ordet socialfascism användes förvisso inte. Men att en sådan logisk hopkoppling skedde visar ett citat ur Sydsvenska Kuriren under aprildagarna 1940:

När man hör vissa socialdemokratiska ledare hyckla indignation över nazistiskt folkförtryck och så känner dessa ledares ihärdiga arbete på att avskaffa folkets urgamla demokratiska fri- och rättigheter ... så känner man vämjelse över deras sadistiska förljugenhet. De borde ta sina gelikar, nazisterna i hand.³²

Risken för total isolering fick därför partiledningen att blunda för högerfaran, eftersom den taktik som den förordade, ”handslagets” taktik, i stort sett var en fortsättning på folkfrontstaktiken. Det innebar att det socialdemokratiska ledarskiktet delades i två grupper. Zeth Höglund och andra socialdemokratiska opinionsbildare blev de tillåtna föremålen för kommunisternas närmast hatiska kritik,³³ medan däremot de socialdemokratiska regeringsmedlemmarna lämnades i fred, trots att de var huvudansvariga för ”upprustnings- och utsugnings-politiken”. I själva verket kom Per Albin rent av att bli något av en fredssymbol även för kommunisterna.³⁴ Det fanns bara ett sätt på vilket en ”verklig” enhetsfront skulle ha möjlighet att lyckas, och det var att ”knyta an” till den enande faktorn, Per Albin Hansson, något som alltså förekom under vinterkriget. Därmed hade den svenska partiledningen i praktiken underkänt kominterntaktiken. Ty med en mer renodlad vänstertaktik i enlighet med Kominterns intentioner hade kommunistpartiet spelat socialdemokratin i händerna i dess strävan att låta kommunismen genom isolering självdö.

Kommunisterna och försvaret

Jag skall i detta avsnitt behandla kommunisterna och försvaret utifrån en taktisk-ideologisk aspekt. Den mer konkreta sidan om upprustningens finansiering kommer att behandlas i det följande avsnittet om inrikesekonomin. Den ideologiska aspekten borde i och för sig inte utgöra något problem, eftersom den rättning vänster som skedde på hösten 1939 snarare kunde ses som en ideologisk korrigerings av folkfrontstidens försvarspolitiska ståndpunktstagande. I enlighet med den leninistiska doktrinen om det imperialistiska kriget fanns föga eller intet utrymme över till ett positivt ställningstagande till försvaret av den borgerliga nationen. I

³² SSK 17.4.40. Däremot förekom benämningen ”polissocialister” i kommunistisk press på våren 1940 i samband med transportförbudet. Se ND 1.4 och 28.3.40.

³³ Se t ex ND 17.1.40: ”Bundna vid kapitalismen, i dödsångest inför kapitalismens förfall och i ännu värre ångest för socialismen och arbetarnas framstigande till härskande klass, bryter slavinstinkterna igenom och förkväver alla andra egenskaper. Det socialdemokratiska-reformistiska ledarkopplet är nu på jakt efter det villebråd som husbonden bestämmer. Det är klart att villebrådet är de revolutionära arbetarna. Flåsande och drägländ rusar Z Höglund & Co iväg för att finansherrarna till behag slita sönder den svenska arbetarrörelsen, dess organisationer och dess mest hängivna försvarare.”

SKP fullföljde f ö här en sovjetisk propagandatrend där speciellt Höglund fick äran att skällas ut i Pravda: ”Det är ingen tillfällighet att 'Socialdemokraten' skäller och ylar värre än alla sina kolleger ur det borgerliga lägret, ty redaktören för detta blad är renegaten Z Höglund.” Höglund karaktäriserades därefter som en ”genompreparerad förrädare” som ”kryper på magen för de finska vitgardisterna och slickar Mannerheims stövlar”. Ur Pravda-porträtt av Z Höglund, ND 3.2.40. Linderot förklarade dessutom i sitt novembertal varför det just var Z Höglund som ideligen attackerades: ”Jag är inte monoman på honom, men med honom karaktäriserar jag ledargarnityret och han har åtagit sig en viss bödelsroll mot det kommunistiska partiet”. Linderots tal 26.11.39, pärm 1939 1 a. VPK:s arkiv.

³⁴ Se t ex ND 17.2.40: ”Om Per Albin Hansson och hans meningsfränder vill bevara Sverges fred – och vi tro att de vill det – så skadar de ju fredens sak genom att försvåra spridningen av den press som främst kämpar för freden”.

Sverige utgjorde emellertid försvaret en över partierna stående självklarhet. All debatt om dess vara eller inte vara hade tystnat. Spänningen mellan vänster och höger, för att något för- enkla inledningens frågeställning, måste därför bli som allra starkast i just denna fråga. Hur skulle det svenska kommunistpartiet lösa problemet att både ideologiskt riktigt motivera sitt ställningstagande mot upprustningen och samtidigt värja sig mot beskyllningar för landsför- råderi?

Det är först och främst viktigt att gå tillbaka i tiden och beskriva hur partiet ställde sig till försvarspolitiken och upprustningen före nonaggressionspakten, alltså under folkfrontstiden, för att på det sättet fixera vilka allmänna problem som förknippades med denna fråga och för att få en jämförelse med de ställningstaganden som betingades av 1939 års taktik.

I klara ordalag hade Komintern stakat ut den försvarspolitiska linje sektionerna skulle följa. I en resolution från EKKI:s presidium i april 1936 fastslogs, att partierna skulle knyta samman frågan om landets försvar med arbetarklassens demokratiska fri- och rättigheter, med krav om demokratisering av armén och utrensning av fascistiska element. I resolutionen fastslogs vidare att kommunisterna inte kunde stödja de borgerliga regeringarnas försvarspolitik och upp- rustning i sin helhet, men att de däremot kunde ta ställning för ett stärkt försvar i vissa del- frågor, framförallt om de hade med civilbefolkningen att göra, eller om det fascistiska hotet var påtagligt.³⁵ Trots alla reservationer innebar ett sådant program ändå en dittills okänd positiv inställning till försvaret av de borgerliga nationerna från kommunisternas sida. Det blev därför en kollision med partiets tidigare pacifistiska inställning men också med den kommunistiska ideologin.³⁶ Partiledningen hade sökt lösa dilemmat genom att i tal och deklamationer visa partiets goda vilja men i konkreta frågor vägra ta ansvaret för en upp- rustning. I det alltmer hotande världsläget i januari 1939 hölls ett centralkommittéplenum, där Linderot i allmänna ordalag framhöll den svenska neutralitetspolitikens inbyggda faror och vikten av försvar mot fascismen. I den efterföljande diskussionen gick Sydsvenska Kurirens chefredaktör, Edvin Persson, direkt på problemet:

Men vad ska vi försvara oss med? Skall vi försvara oss med resolutioner och proklamationer eller skall vi försvara oss med vapen, med moderna vapen? Vi måste i riksdagen ta en positivare ställning till försvarsfrågan än vad vi hittills gjort. Det har talats om militärväsendets demokrati- sering. Skall vi först demokratisera militärväsendet innan vi kan yrka bifall till militärbudgeten? ... Det är lite av kapitulationspolitik i resonemanget att vi inte kan ta positiv ställning till försvarsutgifterna därför att försvaret kan komma Hitler till godo.³⁷

I Perssons inlägg hänvisades till de två utvägar ur dilemmat vilka partiet utnyttjat. Dels resonemanget att militärväsendet först måste demokratiseras innan kommunisterna aktivt ville stödja det, ty eljest kunde man aldrig veta mot vem vapnen skulle komma att riktas, dels resonemanget att ett starkt svenskt försvar i händelse av krig, under förutsättning att Sverige

³⁵ Se *Outline History of the Communist International*, s 411.

³⁶ Om pacifismen, se t ex Linderot, *Sverige i fara*, s 11: ”Ytligt sett har de senaste årens utveckling befriat den svenska arbetarklassen från pacifistiska illusioner. Vi har inte längre märken med ett avbrutet gevär på rock- slaget. Vi säger inte längre ’fred till varje pris’, Vi säger inte längre ’krig är brodermord’, vi är inte motståndare till väpnad kamp mot fasciststater som anfaller fredliga nationer.”

Om konflikten med ideologin se F Lager, *Arbetarklassen, riksförsvaret och skytterörelsen*, Sthlm 1938, s 6: ”Om man därför anmäler sig som statens försvarare i ett kapitalistiskt samhälle måste detta innebära att man ställer sina krafter till kapitalistklassens förfogande, inrangerar sig i kapitalistklassens maktinstrument och försvarar fåtalets utsugarvälde över massorna, samt kommer i vissa avgörande skeden i direkt motsättning till nationen”.

³⁷ Prot från ck-plenum 6-7.1.39, pärm 1939 1 a. VPK:s arkiv.

alltjämt var neutralt, skulle kunna komma att hamna i tyskarnas händer. Perssons inlägg bemöttes med en viss irritation av både Öhman och Linderot. Öhman menade att Persson inte ställt problemet på rätt sätt: ”Huvudmotivet till att vi röstar nej till militärbudgeten är den utrikespolitik som regeringen bedriver. Först när man slår in på en annan utrikespolitik är vi beredda att rösta för densamma.” Linderot hänvisade till att partiets ställning härvidlag var fullständigt klar.³⁸ Hur partiet konkret gick tillväga visar t ex p elitbyråns beslutsprotokoll från den 9 maj samma år:

Militärfrågan i riksdagen: att positivt gå in för försvarsföranstaltningar. Kritisera generalernas oenighet och deras Berlinresa. Förklara att försvarsåtgärder inte kan diskuteras så länge expertisen inte har klart för sig vilken linje som skall följas. Förklara att vi inte kan ta det politiska ansvaret. Rösta med regeringen i delvoteringar.³⁹

Det intryck politbyråns beslut lämnar är att partiet i princip vill ha ett starkt försvar, men att det inte direkt vill medverka till att få till stånd ett sådant. I riksdagen betonade den kommunistiske talaren vikten av en höjd materiell standard jämte en utökad militärutbildning. Men åter var det regeringens utrikespolitiska kurs, dvs dess neutralitetspolitik, som lade hinder i vägen för ett kommunistiskt bejakande av upprustningen.⁴⁰

Men försvarsviljan avsatte konkreta spår. Ty ett annat sätt att lösa dilemmat var att kanalisera försvarsviljan där det lät sig göras utan ”risk”. Sålunda utvecklade kommunisterna en förhållandevis stor aktivitet i den sk skytterörelsefrågan. I skytterörelsen kunde kärnan finnas till det demokratiska försvar kommunisterna sade sig vilja ha, varför medlemmarna uppmanades gå in i respektive orters skytterörelser. Dessutom motionerade partiet i riksdagen om statligt stöd för skytterörelsen.⁴¹

Vid krigsutbrottet nådde den kommunistiska försvarsviljan sin höjdpunkt. I riksdagen och i partiresolutioner sattes den svenska arbetarklassen, dvs det kommunistiska partiet, i främsta ledet i händelse av krig.⁴² Prov på kommunistisk försvarsvilja visade vid krigsutbrottet framför allt det franska och det engelska kommunistpartiet, vilka i deklARATIONER satte sina partier i försvarets första led mot hitlerarméerna och yrkade på produktionsomläggning för militär upprustning.⁴³

Strategi- och taktikomläggningen bröt tvärt av den försvarsvänliga linjen. Att ta avstånd från kriget och upprustningen var själva kärnan i 1939 års linje. Den entydigt negativa inställningen till försvarspolitiken blev därför det mest konkreta uttrycket för att partiet ställde sig utanför borgfredspolitiken. Samma ställningstagande, som för det engelska och det franska partiet snarast betydde självmord, blev för det svenska partiet den tvångströja som kom att begränsa dess rörelsefrihet i svensk inrikespolitik. Ett negativt ställningstagande till försvarspolitiken i en tid av nationell sammanslutning, där försvaret satt i högsätet, kunde bara medföra ytterligare misstro från samhällets sida gentemot kommunisterna, vilka kom att anklagas för allt från bristande lojalitet till landsförräderi. Det problem som kommunisterna därför kom att stå inför var synnerligen handfast: Hur ska vi kunna ta avstånd från upprustningen utan att vi råkar ännu mer illa ut än som följer av själva faktum att vi tar avstånd från upprustningen? Vilka möjligheter hade kommunisterna att välja på för att motivera sitt

³⁸ Ibidem.

³⁹ PB-prot 9.5.39, pärm 1939 1 a. VPK:s arkiv.

⁴⁰ AK 1939 nr 30 s 41 ff (Senander). Se även Hagberg, *Sverges utrikespolitik*, s 12 f.

⁴¹ Se t ex mot 1937 AK nr 316; AK 1939 nr 30 s 43 (Senander).

⁴² FK 1939u nr 2 s 35; ND 4.9.39.

⁴³ ViD nr 20 och 21 1939 där dessa partiers deklARATIONER publicerades.

avståndstagande? Betydde upprustningsmotståndet att kommunisterna inte var villiga att försvara nationen?

Då Hilding Hagberg på hösten 1939 inför den urtima riksdagen skulle markera sitt partis förändrade ståndpunkt, sökte han göra en dygd av nödvändigheten genom att understryka den konsekvens partiet visat i de försvarspolitiska frågorna.

Vi ha hittills alltid avböjt att ta det politiska ansvaret för ett bejakande av militärbudgeten. Därför ha vi inte bestritt att det finns situationer, då arbetarklassen bör understödja rustningar. Det är sådana situationer, där rustningarna verkligen tjäna en rättvis sak och arbetarklassen erhåller tillfredsställande garantier för att rustningarna inte rikta sig mot dess egen sak. Landets utrikespolitik och den kurs, som följes inom landet, är för oss avgörande för den hållning vi intaga till militära frågor.⁴⁴

Landets utrikespolitik var emellertid en känslig sak för partiet under hösten 1939 och kunde alltså inte inta den främsta platsen i dess argumentering mot upprustningen. I stället tog partiet fasta på ”den kurs som följes inom landet”, och i linje med folkfrontstidens argumentering betonade partiet nu att upprustningen främjade de reaktionära krafterna i samhället och den militära byråkratin på bekostnad av det arbetande folkets levnadsstandard och därigenom även av dess försvarsvilja. I stället för att leda till fred var upprustningen det största hotet mot denna fred, i och med att den främjande chauvinistiska och rojalistiska stämningar. ”Liksom man 1914 måste förbinda sin kamp för landets fred med kampen mot den militära upprustningen, måste man göra det idag.”⁴⁵

Med en sådan argumentering kunde många av de taktiska kraven tillgodoses. Att kommunisterna tog avstånd från hela upprustningen kunde inte ett ögonblick betvivlas. Men å andra sidan motiverades detta avståndstagande med hänsynen till landets fred och folkets försvarsvilja, varvid gamla pacifistiska tongångar åter lät höra sig med syfte att också vinna bifall hos socialdemokratiska pacifister.

Av detta framgår att de svenska kommunisterna, troligen av rent partitaktiska skäl, inte gjorde den hopkoppling mellan upprustningen och det imperialistiska kriget som hade legat närmast till hands och som borde ha lett till en annan argumentering av mer ideologisk karaktär. I stället valde de att sätta in sin hållning till upprustningen och försvaret i ett allmänt samhällsligt perspektiv, varvid tonvikten lades på de följder som upprustningen fick för Sveriges ekonomi. Men därmed kom partiet ändå inte undan problemets kärna, ty den koppling de underlät att göra gjordes av andra. Följaktligen uppmanades partiet ofta att ge besked om de var villiga att kämpa för ett borgerligt Sverige och då framför allt mot den fiende som enligt många var vår farligaste, nämligen Sovjetunionen. Under vintern 1939/40 var den frågeställningen som mest aktuell. Typisk var till exempel folk artisten Barnekows fråga till Senander i riksdagen: ”Vill [herr Senander] å sitt partis vägnar förklara, att vad som än händer kommer hans parti aldrig att räcka en hand till främmande makt utan till det yttersta vara med om att värna vårt nuvarande samhälle?”⁴⁶ Det svar som erhöles på frågor av denna typ kunde knappast ha övertygat om kommunistisk solidaritet, eftersom kommunisterna värjde sig mot själva frågeställningen. Först och främst hänvisade de till grundsatsen att Sovjetunionen, som

⁴⁴ AK 1939u nr 14 s 19.

⁴⁵ AK 1939u nr 14 s 20. Se även F Lager, *Skatteskraven drages åt. Det befästa fattighuset blir verklighet*, Sthlm 1940; AK 1940 nr 39 s 10 f (Brädefors); AK 1940u nr 2 s 46 f (Hagberg); Se vidare propagandainnehållet vid valet 1940 s 135 ff.

⁴⁶ AK 1940 nr 17 s 16 f. Se även remissdebatten AK och FK 1940, särskilt Möller AK nr 3 s 54.

ett socialistiskt land, inte kunde förtrycka främmande folk.⁴⁷ Eller också lämnade de inget svar alls, som t ex på Barnekows fråga ovan. Men det förekom också trotsiga uttalanden om att man visst var beredd att kämpa för Sverige, ”men inte vilket Sverge som helst. Inte det Sverge som regeras av storfinans, krigsaktivister och klassförrädare”.⁴⁸ Det sista svaret var det mest logiska men samtidigt det som förekom minst.⁴⁹

Under påfrestande dagarna i april 1940 kopplades frågan om försvaret av landet direkt samman med upprustningen, och kommunisterna ställde själva frågan om de inte borde bejaka den. Men återigen gavs svaret att ”så länge försvarsmaktens kommandopositioner icke kontrolleras av folket självt, kan vi icke taga på vårt ansvar att bevilja anslag till den nu pågående upprustningen”. Trycket från Komintern var alltför starkt för att partiet skulle vika av från sin antirustningslinje. Att kommunisterna däremot skulle delta i försvaret av sitt land i händelse av krig var tydligt, även om man rekommenderade en undfallenhetspolitik så långt det var möjligt.⁵⁰

Så småningom förändrades den benhårda inställningen. Efter den antifascistiska sommaren 1940 började en ny linje skönjas i kommunisternas hållning till det svenska försvaret. I december 1940 fick Barnekow äntligen svar på sin fråga. I en ledare i Ny Dag förklarade Hilding Hagberg att:

Sverges kommunister är beredda att försvara det svenska folkets frihet och självständighet mot alla angrepp, från vilket håll och vilket land de än måtte komma.⁵¹

Vad som skett under det gångna året var det, att den kommunistiska inställningen till det imperialistiska kriget hade förskjutits. Det var inte längre lika självklart att obönhörligen ta avstånd från allt deltagande i kriget. Ockupationen av Norge och Danmark hade börjat få den kommunistiska inställningen att mjukna. Sommaren 1940 fortsatte processen.⁵² Det betydde att det ideologiska problemet åter blev aktuellt, och nu med ett nytt tillskott, nämligen frågan om det inom ramarna för den leninistiska definitionen av det imperialistiska kriget var möjligt att godta försvar och kamp mot ockupanterna. I början av år 1941 hölls åter en stor partikonferens. Linderot tog där upp partiets nya försvarsvänlighet och de problem som var förknippade därmed. En del, sade Linderot, tror att vi nu blivit nationalister och endast formellt söker dölja det genom avståndstagande från den nationella samlingen. Andra tror tvärtom att vi bara ”söker manövrera oss ur ett svårt läge och i verkligheten är fiender till nationell frihet”. Ingen av dessa tolkningar var emellertid riktig.

Vi måste visa att den nationella friheten förutsätter frihet inom nationen vilket emellertid inte får förstås så att vi först i ett socialistiskt Sverge vill kämpa mot inkräktare. Det är vi beredda att göra även i ett borgerligt Sverge.⁵³

Att Linderot kommit in på ett ideologiskt problem, som inte löstes lika lätt som i detta uttalande, visade svårigheterna i samband med omsvängningen i hållningen till kriget och arbetarklassens uppgifter. Problemet gick under beteckningen ”den nationella frågan”. Det var med andra ord i internationell skala samma problem som SKP ställts inför — huruvida man

⁴⁷ Se t ex Linderots tal 26.11.39, pärm 1939 1 a. VPK:s arkiv.

⁴⁸ ND 26.4.40 art av K Senander.

⁴⁹ Det förekom enbart i Senanders artikel.

⁵⁰ Se s 65 f.

⁵¹ ND 2.12.40.

⁵² Se s 69 ff.

⁵³ S Linderot, *I kamp för fred och frihet*, Sthlm 1941, s 12. Internt prot mat saknas. [Finns på marxistarkivet: [I kamp för fred och frihet – Red anm](#)].

som kommunist kunde delta i försvaret av den borgerliga nationen, ett problem som försvårades av att en rad olika nationer slogs för sin existens. Det mest intrikata problemet rörde naturligtvis den tyske arbetaren och hur han skulle ställa sig till det pågående kriget. Däröfver utspann sig en något förvirrad debatt i den internationella tidskriften *Världen i Dag*, där åsikterna gick något i sär huruvida den tyske arbetaren enbart skulle bekämpa den egna imperialismen eller om han också skulle slåss mot den yttre, dvs mot de västallierade.⁵⁴ När Linderot på våren 1941 blandade sig i debatten valde han en försiktigare attityd. En sådan handlingsrekommendation till de tyska arbetarna som att störta de "rika klickarna" och deras krigspolitik, dvs störta nazismen fann Linderot vara väl djärv. Han uppmanade därför tyskarna att alltjämt följa Dimitrov och slåss för "fred och bröd" utan närmare precisering.

Debatten föranledde emellertid Linderot att diskutera de uppgifter de av tyskarna ockuperade folken hade att genomföra. Först gav han dem den ideologiskt korrekta uppgiften att avslöja de krassa kapitalistiska intressen som doldes i "nationaldräkterna" och att alltid ställa "den nationella frågan som 'en del av den allmänna frågan om den proletära revolutionen' ". Men sedan vek även Linderot av:

Det är även klart, att i de länder som ockuperats eller hotas till sin oavhängighet proletariatet kan förena sina krafter med alla de krafter som ärligt vill kämpa för att fördriva de främmande inkräktarna och återställa, respektive bevara den nationella oavhängigheten. Samtidigt måste dock klasslinjerna hållas klara, så att proletariatets kamp för att frigöra nationen från främmande förtryck tjänar dess eget livsintresse.⁵⁵

Linderots uppmaning innebar, de revolutionära fraserna till trots, att han tagit ställning för en väpnad kamp mot de tyska ockupanterna, samt att denna kamp skulle föras i ett slags folkfrontsliknande grupperingar.

Våren 1941 stegrades partiets offentligt uttalade försvarsvilja. I ett tal den 6 april, hållet inför göteborgskommunens årskonferens, ställdes ånyo frågan: Hur skulle kommunisterna handla i händelse av att landet överfölls? Betecknande var att frågan nu ställdes av kommunisterna själva.

Vi skulle kämpa för att kasta ut inkräktarna ur landet. Detta innebär inte att vi solidariserar oss med samlingsregeringen, som genom sin politik försatt Sverige i krig. Vi skulle under kriget kämpa mot regeringen — för en regering som står på folkets sida, som inte utlämnar landet åt fienden, utan som kämpar för fredens återställande.⁵⁶

Genom att på detta sätt förutsätta att ett krigstillstånd i Sverige skulle vara resultatet av samlingsregeringens politik, kunde man något mildra partiets försvarspositiva inställning och framför allt mota bort misstankar om att partiet höll på att glida över till den nationella borgfreden. En sådan inställning som partiet intog på våren 1941 var således en syntes av två motstridiga ställningstaganden — å ena sidan inställningen till den borgerliga nationen och det imperialistiska kriget, två företeelser som kommunisterna inte ville slåss för eller delta i, å andra sidan en begynnande antifascism och avståndstagande från nationellt förtryck utifrån. Resultatet blev alltså att partiet deklarerade: Vi vill slåss, men... Det var ungefär samma svar som givits under folkfrontstiden, med den skillnaden att reservationen nu var skarpare markerad.

I parollerna inför 1 maj 1941 betonades åter försvarsviljan, även om det skedde enligt den

⁵⁴ *ViD* nr 6, 11, 17 1941.

⁵⁵ *ViD* nr 20 1941.

⁵⁶ *Arbt* 8.4.41.

tidigare linjen att ökad värnkraft genom sociala reformer var den viktigaste upprustningen.⁵⁷ Men i Linderots 1 majtal deklarerades åter partiets försvarsvilja och det skedde med mindre reservation än tidigare:

Vi är beredda att göra den insats i kampen för friheten som kräves av oss. Ty vi kommunister är anhängare av nationell frihet — ja än mer, vi är dess främsta försvarare.⁵⁸

Den 28 maj gjorde partiet sitt stora utspel i försvarsfrågan. Genom Knut Senander i andra kammaren och Sven Linderot i första avgav partiet i riksdagen en deklARATION för ”att en gång för alla göra slut på föreställningen om att de kommunistiska arbetarna inte vill försvara Sverge mot främmande angrepp och mot försök att underkva landet och beröva det dess nationella frihet”. Deklarationen löd bland annat:

Vi ... vilja i detta syfte återigen upprepa att kommunistiska partiet i dagens situation betraktar det som den första och största uppgiften för Sveriges folk att med alla medel som stå till buds försvar beten och den nationella oavhängigheten. Vi kommunister och våra hundratusenden anhängare äro beredda att helt och fullt taga vår del av ansvaret för svenska folkets frihet och nationella oberoende i nutid och framtid.⁵⁹

Därmed inställdes den långa kampen mot upprustningen. Det enda som krävdes i deklARATIONEN var att slöseriet i samband med upprustningen skulle upphöra. På så sätt sällade sig partiet till spararnas stora skara och tog ett stort kliv mot den parlamentariska samlingen.

Sammanfattningsvis kan man slå fast att partitaktikens krav tillgodosågs på så sätt, att kommunisterna överförde antirustningspropagandan till det inrikespolitiska planet och därigenom kunde såsom ett vanligt oppositionsparti gå löst på regeringens försvarspolitik. Kominternlinjens krav tillgodosågs samtidigt genom själva faktum att kommunisterna tog avstånd från upprustningen.

I stället blev det ideologins krav som kom i kläm. Visserligen förekom det enstaka yttringar av ideologiskt motiverade avståndstaganden från upprustningen, men detta hörde alltså till undantagen.

När paktperiodens strategi började förvittra fick detta direkta konsekvenser för kommunisternas hållning till försvaret av den borgerliga nationen. Leninismens entydiga avståndstagande mjukades upp i en kompromiss, som innebar att man kunde rekommendera motstånd och kamp mot ockupanterna med vissa reservationer.

Ställningstagandet till den ekonomiska politiken

I riksdagen satt sammanlagt sex representanter för det kommunistiska partiet. I första kammaren utgjorde partiordföranden Linderot själv hela gruppen, i andra kammaren hade Hilding Hagberg, Karl Axel Nordström, Knut Senander, Johan Brädefors och Solveig Rönn-Christiansson invalts 1936. Efter valet 1940 minskades den lilla skaran ytterligare, kvar blev då bara Linderot, Hagberg, Senander samt den nyvalde Set Persson. Det var alltså en liten grupp kommunisterna hade, men den motsvarade ganska väl den roll de själva tilldelade riksdagsarbetet. Riksdagen var bara ett propagandistiskt medel bland många i den revolutionära kampen. Av vida större vikt var arbetet ute på arbetsplatserna och i fackföreningarna. Ändå

⁵⁷ ND 23.4.41 ”För stärkandet av folkets försvarskraft genom en inre politik som tryggar folkförsörjningen och återställer folkets fri- och rättigheter, lägger krisbördorna på de bärkraftigas axlar och skyddar de fattiga i samhället.”

⁵⁸ ND 2.5.41.

⁵⁹ AK 1941 nr 33 s 19; FK 1941 nr 33 s 45 cit Linderot.

blir riksdagsmaterialet det väsentliga då man vill undersöka kommunisternas program för den ekonomiska politiken. Ty det var genom konfrontationen med regeringens detaljerade program som det kommunistiska programmet tillkom, eftersom man då måste ta ställning och lämna parollpolitiken.

Paradoxalt nog blev också riksdagens roll för partiet avsevärt större än att vara ett medel bland många, ty isolering och egen försiktighet i förening bidrog till att den utlovade kampen mot krig, socialdemokrati och regering, som borde föras via strejker och demonstrationer, framför allt kom att föras inom riksdagen. En revolutionär vänsterpolitik som alltså var hänvisad till parlamentet måste på så vis bli en karikatyr av sig själv. Dock blev, i det enighetstillstånd som rådde, en markant oppositionspolitik revolutionär nog.

Det är förhållandevis enkelt att rekonstruera ett program för SKP på det ekonomiska området. De kommunistiska partiernas främsta uppgift var enligt Dimitrov att bekämpa det imperialistiska kriget och för kommunisterna i Sverige fanns i stort sett bara ett sätt att konkret genomföra den uppgiften på, och det var att gå emot regeringens alla förslag till upprustning och till upprustningens finansiering. Detta hade också klart formulerats i den resolution som partiet efter centralkommittémötet i oktober sänt ut vilken var att betrakta som partiets programförklaring. Där fastslogs uttryckligen att det kommunistiska partiet inte kunde stödja en politik, som syftade till att lägga krisens bördor på de fattigas axlar. Följaktligen förklarade partiet kamp mot regeringens finans- och skattepolitik. När kommunisterna skulle motivera sitt ställningstagande fick de också tillfälle att förklara vad slags krig det var som brutit ut och på så sätt ytterligare verka för sin uppgift att ”avslöja” krigets karaktär och de olika aktörernas roller. Det gällde att tala om för den svenska arbetaren på vad sätt han personligen berördes av kriget för att därigenom få honom att ta avstånd från det. Därför förklarade kommunisterna att kriget, långt ifrån att vara en uppgörelse mellan ont och gott, diktatur och demokrati, i stället utgjorde den mest hänsynslösa form av utsugning och utplundring, eftersom det var jakten på goda avsättningsområden som drivit fram kriget, då de politiska metoderna inte längre förslog utan måste ersättas med militära maktmedel.⁶⁰

Enligt denna verklighetsbeskrivning hade det första världskriget betytt möjligheter för de svenska kapitalisterna att stilla sin profithunger genom export till de krigförande länderna. Det nuvarande kriget skilde sig därigenom att denna möjlighet inte längre fanns (utom under vinterkriget).

I stället inriktar den svenska kapitalismen sina krafter på att utnyttja kriget för att *på ett annat sätt* än under föregående krig utsuga den inre marknaden och sänka arbetarklassens levnadsstandard. Regeringen har villigt accepterat denna linje genom att inrikta alla statliga krafter på en fantastisk upprustning.⁶¹

Resultatet av upprustningen kunde bara bli en väldig ekonomisk kris, fortsatte kommunisterna. Redan på hösten 1940 ansåg man att det fanns en rad tecken på att krisen var kommen. Sålunda pekade kommunisterna på att produktionsnivån sedan 1935 endast ökat med 6 % och att arbetslösheten stigit medan däremot konsumtionsnivån sjunkit. Kommunisterna fann det vidare vara på sin plats att varna för den svenska monopolkapitalismens nyordning av det ekonomiska livet:

Det råder ingen tvekan om att det svenska monopolkapitalet avser att säkra sina profiler och sitt herravälde genom ett system av regleringar i detalj påminnande om den tyska fascismen. Att

⁶⁰ H Hagberg, *Folket plundras*, Sthlm 1940, s 2 f och 11.

⁶¹ *Ibidem* s 3.

statsapparaten kommer att användas för att nerslå motståndare och för att trygga de nya formerna för utsugning, att socialdemokratin och ledarna i fackföreningarna kommer att utvidga sitt samarbete med monopolkapitalismen, att reaktionen på det ekonomiska området kommer att åtföljas av en reaktion på det politiska.⁶²

Detta var i mycket stora drag den analys av Sveriges ekonomiska läge och framtidsutsikter som partiet gjorde och som skulle motivera det allmänna kravet på nedrustning.

Mot kommunisternas i breda penseldrag målade bild stod regeringens syn på landets ekonomi. Den låg på en annan nivå, där de främsta bekymren gällde penningvärdets stabilitet och landets försörjning. För regeringen var upprustningen något ofrånkomligt som man inte längre behövde diskutera. Diskussionerna gällde i stället vilka medel man skulle tillgripa för att täcka försvarskostnaderna, på vilket sätt penningvärdet skulle kunna skyddas och hur folkets levnadsstandard kom att beröras.

En konfrontation mellan dessa olika verklighetsbilder kom också då kommunisterna inledde sitt nejsäneri genom att ta avstånd från en komplettering av den maximiprislag de själva bejakat under våren 1939.⁶³ Wigforss syfte med kompletteringen var att förhindra prisökning över den nivå som betingas av ökad knapphet vid oförändrad köpkraft. Två medel tillgreps: normalpris och organisationstvång. Normalpriset skulle sättas så att det i erforderlig grad stimulerade produktion och varutillförsel. Organisationstvång krävdes för att kunna kontrollera och övervaka prissättningen ”allenast för att förenkla förhandlingsformerna vid överläggningar rörande prissättningar”.⁶⁴ Uttryckligen förklarade finansministern att lagen inte fick utnyttjas i syfte att genomföra en monopolisering av marknaden.

Propositionen, som kunde ses som en programförklaring från regeringens sida vad beträffar penningvärdets stabilitet, möttes av hårt motstånd från kommunisterna. Normalpris kunde bara betyda höjda priser, menade Hagberg, ty det skulle komma att sättas så att det gav producenten profit. Wigforss motivering för lagförslaget att det var ägnat att tillvarata konsumenternas intresse och skydda dem för prishöjningar ansåg Hagberg endast vara hyckleri dolt i ”kinesiska formler” — i termen återanskaffningskostnader, vilken dolde hela den ekonomiska utsugningsprocessen.⁶⁵ Detta använde finansministern för att dölja att en varas värde förändras när den gått igenom produktionsprocessen, ”... det just nu så viktiga förhållandet, som uttrycktes i tillväxten av kapitalvaruproduktionen på konsumtionsvaruproduktionens bekostnad, d.v.s. på den konsumerande allmänhetens bekostnad”.⁶⁶

Lagens andra ingrediens, förhandlingsorganisationen, ansåg Hagberg likaså leda till prishöjningar. Det betydde monopolbildning, fastslog han, och med monopol följde i verkligheten höjda priser vid högkonjunkturer och kriser. Konsekvensen blev att Hagberg gjorde sig till talesman för småföretagarna och därmed hamnade på samma sida som högern och folkpartiet.⁶⁷

⁶² ND 30.11.40 art av Lancet, pseud för C H Hermansson.

⁶³ Vot prot 1939 FK nr 36 = AK nr 27.

⁶⁴ Prop 1939u nr 58 s 17.

⁶⁵ ”Utan att gå in på de komplicerade frågor, som här uppkomma, ville jag såsom exempel på alternativt tänkbara former för reglering nämna förbud mot priser, som med mera än ett visst procenttal överstege försäljarens återanskaffningskostnader (reproduktionspriser), eller fastställande av normalpriser ...” Prop 1939u nr 58 s 6.

⁶⁶ AK 1939u nr 20 s 25.

⁶⁷ K Zetterberg, *Liberalism i kris. Folkpartiet under andra världskriget*. Opubl lic avh, Hist inst, SUAV, Sthlm 1972, s 52 f; H Sand, *Samverkan under motstånd. Högerpartiet under andra världskriget*. Opubl lic avh, Hist inst, SUAV, Sthlm 1972 s 89 ff.

De mindre företagen skola underordnas de storas monopolistiska prisdiktatur. De äro dömda att gå under i konkurrensen. Riksdagen står i dag beredd, herr talman, att till förmån för de storkapitalistiska företagen underskriva dödsdomen för tusentals, ja kanske tiotusentals småföretagare i vårt land.⁶⁸

Summeringen av den kommunistiska kritiken blev att lagen skulle bli ett fruktansvärt vapen i händerna på ”Sverges verkliga herrar”, kapitalisterna. Det kommunistiska alternativet var i stället att ta maximiprislagen och utbygga den uppenbarligen åt ett helt annat håll in vad finansministern gjort, ty man hänvisade till dess framgång under den franska revolutionen.⁶⁹ Den kommunistiska oppositionen mot prisregleringslagen visar tydligt att det primära för kommunisterna var att ställa sig i harnesk mot regeringen, oavsett vilka konsekvenser detta kunde få för deras ställningstagande. Syftet att misskreditera regeringen lyste fram genom Hagbergs anförande och särskilt i hans medvetna vantolkning av förhandlingsformernas organisering. Wigforss anklagades för att ”egentligen” syfta till prishöjningar, eftersom han, liksom hela regeringen, gick kapitalisternas ärenden. Kritiken mot upprustningen saknades inte heller, eftersom Hagberg antydde att den utgjorde själva grunden för finansministerns förslag. Bristen på konkretion i det kommunistiska alternativet visar likaså på tendensen att låta taktiken komma före politiken.

Ett mer tacksamt objekt för den kommunistiska oppositionen utgjorde regeringens skattepolitik. Det var framför allt de indirekta skatterna som utsattes för partiets kritik. De passade på ett bättre sätt in i den bild av det ekonomiska läget som kommunisterna hade målat upp: Upprustningen, som gynnade kapitalisterna, skulle betalas av de små och minst bärkraftiga i samhället genom en regeringspolitik som bar en socialdemokratisk stämpel.

På hösten 1939 var det tobaken, kaffet och spriten som drabbades av höjda indirekta skatter. Den principiella invändning som kommunisterna hade mot indirekta skatter formulerades av J H Brädefors, kommunistisk riksdagsman från Norrbotten:

Jag anser, att huvudsaken i denna fråga är, att man nu finansierar de ökade statsutgifterna, som uppkomma på grund av krisen, med en indirekt skatt, och man måste säga sig, att en sådan finansieringsmetod inte är rättvis, sedd ur befolkningsinkomstens synpunkt.⁷⁰

Indirekta, skatter var således i princip orättvisa eftersom de drabbade de små inkomsttagarna hårdast. Utifrån denna principiella kritik kunde kommunisterna anklaga socialdemokratin för opportunistisk och en total förändring i det socialdemokratiska tänkandet. Detta innebar, sade Hagberg, att socialdemokratin frångick principen att skattepolitik skulle vara ett led i en allmän prisövervaknings- och priskontrollspolitik för att i stället bli ett led i en allmän konjunkturpolitik. Socialdemokratin frångick således en väsentlig, ideologiskt betingad ståndpunkt, och det skedde därför att man utgick ifrån den felaktiga föreställningen att det svenska folket måste minska sin konsumtion, liksom det måst göra under ”världskriget”. Konsumtionsminskningen då hade emellertid varit en följd av att kapitalisterna lagt om produktionen till de krigförande ländernas förmån i rent profitintresse och något dylikt får väl ändå inte upprepas, undrade Hagberg.⁷¹ Spritskattens höjning togs som ett exempel på regeringens intentioner att låta de minst bärkraftiga axla hela bördan, ty kommunisterna menade att de besuttna endast behövde sänka sina krav på kvalitet en smula och på så sätt komma undan den höjda skatten.⁷²

⁶⁸ AK 1939u nr 20 s 27.

⁶⁹ Ibidem s 24.

⁷⁰ AK 1939u nr 9 s 6.

⁷¹ AK 1939u nr 13, s 32 ff ang spritskattehöjning.

⁷² Ibidem.

I presspropagandan med dess fränare språkbruk vräktes beskyllningarna över den socialdemokratiska regeringen. Ur last och nöd skulle den nu frampressa det guld som behövdes för att den bättre skulle kunna regera kapitalismens Sverige i klassarbetets anda:

Ty klassarbete utgör ett hinder för att lägga krisens bördor på de ekonomiskt bärkraftigas axlar. Därför vill man nu uthungra massorna och sedan till och med beskatta den stimulantia som man beräknar att de hungrande inte ska kunna vara utan.⁷³

Dessa skattehöjningar var emellertid bara en försmak av vad som komma skulle. Sveriges läge försämrades på våren 1940 då handeln västerut spärrades. Detta bidrog till varuknapphet, vilken förstärktes av att 1940 års skörd blev en missräkning, veteskörden uppgick till endast 62 % och rågen till 66 % av medelskörden före kriget. Denna varuknapphet ökade finansministerns bekymmer för penningvärdet, samtidigt som det försörjningspolitiska läget förvärrades.⁷⁴ På hösten 1940, direkt efter valet (ett faktum som flitigt utnyttjades i kommunistpressen), lade Wigforss därför fram ett lagförslag om en allmän omsättningsskatt. Motiveringen var dels statsfinansiell: man måste täcka försvarskostnaderna, dels prispolitisk: köpkraften måste hållas nere. För att de socialpolitiska konsekvenserna inte skulle bli alltför stora, hade varor som mjölk, smör, grädde, margarin, potatis och mjöl jämte olika slags bränsle undantagits från skatten.⁷⁵

Att kommunisterna skulle motsätta sig omsättningsskatten var självklart. Argumentationen fördes efter de linjer som beskrivits ovan, men med en starkare tonvikt på den verkliga boven i dramat: upprustningen. Helt följdriktigt krävde kommunisterna också en radikal nedskärning av försvarsutgifterna. Därtill kom att det försvarspolitiska argumentet som skyttat redan under hösten 1939 och blommat ut under valet 1940 ånyo tillgreps. Vad skulle det svenska folket ha att försvara när man nu skövlade de svenska hemmen inifrån, undrade Solveig Rönn-Christiansson, kommunistisk riksdagskvinna på göteborgsbänken.⁷⁶ Men en nedskärning av kostnaderna till försvaret kunde inte räcka som alternativ — ett sådant krav kunde endast ha propagandistisk verkan, om ens det. Därför blev problemet för kommunisterna att de också måste leverera ett mer konkret alternativ till upprustningens finansiering, trots att man ändå inte ville bidra till den. Den enda möjlighet kommunisterna såg var att via en ”effektiv” förmögenhetsskatt skaffa fram de summor som krävdes.⁷⁷

Något av samma dilemma förorsakade de penningpolitiska bekymren som följde i varuknapphetens spår. Regeringens syfte med omsättningsskatten var ju bland annat att medvetet minska köpkraften. Kommunisterna, som hävdade att någon standardsänkning inte fick förekomma, förordade i stället en höjning av köpkraften, vilket de ansåg skulle vara en åtgärd av större statsfinansiell visdom.⁷⁸ Å andra sidan utarbetades ett alternativt program som mer tillmötesgick regeringens resonemang. Först och främst skulle befintliga varor ransoneras. Denna åtgärd jämte tillämpning av maximipriser skulle enligt kommunisterna tillsammans motverka risken för inflation. Parallellt härmed skulle ansträngningarna inriktas på att söka höja produktionen av nödvändighetsvaror. Dessutom skulle den nöd som ändå uppstod lindras

⁷³ ND 23.10.39, ND 17.10.39. Kommunistiska motioner mot de indirekta skatterna; AK 1939u nr 16 (spriten); AK 1940 nr 9 (kaffet).

⁷⁴ Åmark, SOU 1952:49. Del I, s 214.

⁷⁵ Prop 1940u nr 3.

⁷⁶ AK 1940u nr 19 s 50 ff.

⁷⁷ Mot 1940u AK nr 15.

⁷⁸ FK 1940u nr 11 s 27.

genom socialpolitiska åtgärder.⁷⁹

Kommunisternas alternativa program, som det formulerades i deras motion mot omsättnings-skatten, låg nära den egna teorin och långt ifrån den verklighet som var samlingsregeringens. Den kluvenhet det uppvisade pekade på det generella problem som måste uppstå för ett revolutionärt parti, vars politik i första hand hade ett propagandistiskt syfte och inte strävade efter att komma med alternativa lösningar inom ramarna för det etablerade samhället.

Det fanns emellertid under hösten 1939 två åtgärder från regeringens sida, vilka fick kommunisternas indirekta gillande. Den ena var krigskonjunkturskatten, som förbigicks med tystnad,⁸⁰ den andra var värnskatten, som rent av fick ett visst erkännande:

Det föreliggande förslaget är det enda under denna urtima riksdag framlagda skatteförslag som verkligen tvingar de stora skattebetalarna att i någon högre grad bidra till täckandet av den oerhörda ökning i statsutgifterna som urtima riksdagen redan beslutat.⁸¹

Dock motionerade partiet om befrielse för de mindre inkomsttagarna från värnskatten.⁸² Med tiden skärptes kritiken emellertid och vid valet 1940 användes värnskatten enbart som ett exempel på att regeringen inte ens drog sig för att beskatta människor som ingen inkomst hade.⁸³

Detsamma var fallet med den höjda direkta statliga inkomst- och förmögenhetsskatten. Den kom likaså att framställas utifrån en enda infallsvinkel: som en metod att ytterligare plundra de små inkomsttagarna. ”För en inkomsttagare med ett beskattningsbart belopp av kronor 3 000 höjes utdebiteringen från kronor 162:— till 202:—. Det är några överdragsställ, ett par omgångar kläder till barnen, ett par nya skor eller en drömd semestervecka som ryker all världens väg.”⁸⁴ För att belägga den skeva fördelningen av bördorna mellan de rika och de fattiga beräknades den höjda direkta skatten procentuellt, varvid den som tjänade 3 000 kronor fick en skatteökning med 44 %, medan däremot en person med 500 000 kronor i beskattningsbar inkomst kom att ”slippa undan med en 14-procentig ökning av skatten”. Att kommunisterna själva kunde tänka sig att gå bra mycket längre var uppenbart.

På halvmiljonersgubben skulle man kunna ta ytterligare 220000 kronor utan att han behövde komma med sin levnadsstandard under den som hade 3 000 kronor i beskattningsbar inkomst.⁸⁵

Det fanns naturligtvis ingen anledning för det kommunistiska partiet att uttrycka sitt gillande av de åtgärder som regeringen vidtog, vilka låg i linje med deras egen propaganda. Tvärtom var det självklart att de skulle framhäva bristerna. En mer intrikat kritik fick emellertid regeringen vidkännas, då den på hösten 1940, återigen i linje med de kommunistiska kraven, genomförde ransonering på bröd. Ty bakom den bristsituation som uppstått ville kommunisterna se en annan förklaring än enbart den dåliga skörden. Den förklarades bara vara ett svepskäl tillkommet att dölja det ”verkliga” skälet:

*Det exporteras brödsäd, samtidigt som svenska folket utsättes för brödransonering. Till Tyskland? Ryktet förtäljer detta, men vi har ännu icke några bevis. Men det exporteras till Finland!*⁸⁶

⁷⁹ Mot 1940u AK nr 15.

⁸⁰ På hösten 1940 motionerades emellertid att krigskonjunkturskatten skulle utvidgas. Se mot 1940u AK nr 4.

⁸¹ AK 1939u nr 26 s 39.

⁸² Mot 1939u FK nr 36 = AK nr 44; mot 1940 AK nr 253.

⁸³ Lager, *Skatteskraven drages åt* s 8.

⁸⁴ *Ibidem* s 8 f.

⁸⁵ *Ibidem* s 9. Noter s 102-110

⁸⁶ ND 24.9.40.

För att styrka sitt påstående anförde kommunisterna att enbart ett års dålig skörd inte kunde utgöra det verkliga skälet. Man ansåg det vara ett faktum, att de tidigare normala skördarna föranlett storgodsägarna att dumpa säden för att hålla priserna uppe. Dessutom anklagades regeringen för bristande förutseende. De tidigare överskottsskördarna borde ha lagrats.⁸⁷

Denna form av propaganda utsträcktes snart att omfatta även smör och fläsk, som det också blev brist på under hösten 1940.⁸⁸ Syftet bakom var att misskreditera regeringens folkförsörjningspolitik — och i detta fall även handels- och utrikespolitik — och därmed appellera till den enskilde arbetarens missnöje med den situation som krisen försatt honom i och som av regeringen förklarades bero av orsaker utom dess kontroll: kriget utanför knutarna, avspärrning och dålig skörd. Regeringen kunde göra något åt detta, men regeringen underlät att göra något.

Oppositionspartiet SKP propagerade således för en radikalt annorlunda krigspolitik där också den administrativa sidan av försörjningspolitiken angreps. Det blev ett tillfälle för partiet att knyta an till den avdemokratiseringsprocess som kommunisterna ansåg betecknande för det svenska samhället. De menade att det skedde en mörklägning även på detta plan, liksom på det utrikespolitiska. Försörjningspolitiken sköttes av kriskommissioner, vilka stod utanför riksdagen och regeringen och inte hade att stå till ansvar för någon av dem.⁸⁹ Representanterna för dessa kriskommissioner tillhörde storfinansen och därmed hade kapitalisterna fått ett effektivt redskap att direkt för- verkliga sina intentioner med. Det var framför allt Linderot själv som drev frågan om demokratisering av krisadministrationen, och han framförde bl a i en interpellation krav på en annan sammansättning av dessa organ, där representanter för husmödrarna och fackföreningsrörelsen borde finnas med.⁹⁰

Kritiken mot regeringens försörjningspolitik besvärades inte av den kluvenhet i argumentationen som konfrontationen mellan kominternprogrammet och den svenska verkligheten givit upphov till i de skatte- och prispolitiska frågorna. Tvärtom kunde den rena vänsterlinjen fritt framföras utan inslag av mindre reformistiska delkrav, där hänsyn togs till de reella problemen och regeringens synsätt indirekt accepterades.

Ett paradexempel på hur de dagsaktuella kraven borde utnyttjas, och de facto utnyttjades, i vänstertaktisk propaganda ger följande citat ur en ledare i *Ny Dag* på hösten 1940:

Endast socialismen kan lösa folkets brödfråga. Må därför arbetarna utlösa kampen för det dagliga brödet, men med sikte på att förvandla denna till en kamp för kapitalismens störtande och för förverkligandet av socialismen.⁹¹

När det gällde kritiken av lönepolitiken kom emellertid dilemmat tillbaka. Lönepolitiken hade sedan krigsutbrottet blivit allt mer restriktiv, med sjunkande kompensation för de ökande levnadskostnaderna. Inte oväntat förde kommunisterna fram kravet på full kompensation och högre löner. I sin argumentering gick de emellertid på två linjer. Å ena sidan höll de sig till det socialdemokratiska receptet mot 30-talets depressionskris och hävdade att en sänkning av massornas konsumtion i sig skapade en krissituation. I stället skulle full kompensation och standardökning vara de medel som skulle lösa den aktuella krisen.⁹² Linderots uttalande i

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ Se t ex *ND* 21.10, 14.11.40.

⁸⁹ Linderot, *Demokrati, försvar*, s 15.

⁹⁰ FK 1940u nr 16 s 8 ff samt nr 21 s 2.

⁹¹ *ND* 24.9.40.

⁹² Hagberg, *Folket plundras*, s 23.

riksdagen att det vore större statsfinansiell visdom att höja köpkraften passar även in i detta sammanhang.

Den andra linjen i deras argumentation anpassades mer efter den aktuella problematiken, dvs att de stora försvarskostnaderna måste föra med sig en standardsänkning. Gentemot detta framhöll kommunisterna, att folkets levnadsstandard var av nödvändig försvarspolitisk betydelse, och därför skulle högre löner betyda ökad värnkraft.⁹³ Således ställde kommunisterna upp ett alternativ mot regeringens mer tröstlösa konstaterande, att en standardsänkning var ofrånkomlig. Alternativet var att med standardökning som medel (full kompensation och högre löner samt slopande av omsättningsskatten och sänkta priser) häva krisen.

”Arbetarklassens reallön kan försvaras och den måste försvaras.”⁹⁴

Samtidigt med den mer högljudda kommunistiska parollpolitiken och dess vittfamnade krav på nedrustning fördes i skymundan en politik som präglades mer av handling än av ord. Det var en politik som framför allt framträdde i en rad motioner med syfte att lindra de sämst ställdas krisbörda: de inkallade, deras familjer, pensionärerna och sjömännen.⁹⁵ Det var en politik som låg på ett mer vardagligt plan och som inte berördes av vare sig strategi- eller taktikväxlingar. Det var så att säga problemfritt att verka för en högre levnadsstandard genom delkrav som inte behövde motiveras i ett större sammanhang. I stället för att tvingas ställa upp genomgripande alternativ kunde kommunisterna utgå ifrån läget som det var och kräva förbättringar.

Det som således skedde med komininternprogrammet var, att det spaltades upp i olika nivåer. Kravet på nedrustning och ökad köpkraft låg på ett plan mycket nära kominternlinjen. Kravet på förmögenhetsbeskattning för att täcka försvarskostnaderna låg på ett plan närmare regeringens. Det stora dilemmat förblev försvarskostnaderna. Även om kommunisterna tog avstånd från dem och krävde nerskärning utan att ange kostnadsramar, förblev de en realitet. Vid sidan av det propagandistiska parollprogrammet tvingades kommunisterna därför att ta ställning till de realiteter som utgjorde basen för regeringens ekonomiska politik, till upprustning och varuknapphet.

Uppgiften att bekämpa det imperialistiska kriget genom att ta avstånd från upprustningen styrde således helt den kommunistiska ekonomiska politiken under perioden. Då hållningen till försvaret under våren 1941 förändrades, kunde också hållningen till regeringens ekonomiska politik mildras.

I maj 1941 biföll Hagberg en komplettering till den prisregleringslag som på hösten 1939 utsatts för en så häftig kommunistisk kritik. I stället för att se lagen som ett fruktansvärt vapen i händerna på landets verkliga herrar, kapitalisterna, medgav Hagberg att den kunde utgöra en spärr mot prishöjningar.⁹⁶ Därmed befann sig partiet redan i en ny period, med helt andra grundförutsättningar för den fortsatta ekonomiska politiken.

Samhällets reaktion

Nonaggressionspakten mellan Tyskland och Sovjetunionen och den expansiva sovjetiska utrikespolitiken under hösten 1939 fick förödande konsekvenser för sektionerna, inte minst

⁹³ G Öhman, *Sverges väg och räddning. Socialpolitiken vår viktigaste försvarsfråga*, Sthlm 1940, s 11 t ex.

⁹⁴ Hagberg, *Folket plundras*, s 1.

⁹⁵ Se motionerna AK 1940 nr 34 (om höjning av de inkallades löner); nr 42 (om höjda krigsfamiljebidrag); nr 61 = FK nr 26 (om sloandet av de restriktioner som fanns i samband med utbetalandet av krigsriskersättning åt sjömännen); nr 46 (om höjda pensioner).

⁹⁶ AK 1941 nr 35, s 83 ff.

för den svenska. Pakten uppfattades av många antifascister som ett svek mot freden och som den direkt krigsutlösande faktorn. En ofrånkomlig konsekvens var att de olika folkfrontssträvandena mot fascismen upphörde.⁹⁷ Kommunisterna ställde sig och ställdes utanför den nationella samlingen. Allt eftersom hösten fortgick och Sovjetunionens säkerhetspolitiska planer tog en allt mer konkret form, skärptes läget för de svenska kommunisterna. I polemiken mot kommunisterna hade efter pakten framför allt den moraliska argumentationen dominerat.⁹⁸ Men i och med att bomberna föll över Helsingfors kom ett helt annat betraktelsesätt in i bilden. Kommunisterna ansågs nu som potentiella landsförrädare, eftersom de i press, tal och resolutioner undantagslöst stödde Sovjets överfall på Finland. Det upprättades militära skarbetskompanier dit kommunister, syndikalister men också en och annan socialdemokrat sändes. Syftet var dels politiskt, det gällde att isolera kommunisterna och hindra dem från att sprida sin propaganda, dels rent säkerhetspolitiskt.⁹⁹ Åtgärder krävdes mot partiet och dess press från alla grupper på den politiska skalan.¹⁰⁰ Socialdemokratin inledde sin utfrysningsskampanj, och åtgärder vidtogs inom fackföreningarna.¹⁰¹ Antikommunistiska stämningar blossade upp och tog sig våldsamma uttryck. Kommunisterna höll enligt uppgift parti-lokalerna på Kungsgatan 84 bevakade dag och natt mot befarade attentat.¹⁰² På arbetsplatserna förekom uppenbarligen rena trakasserier mot kommunistiska arbetare.¹⁰³ Som kulmen på dessa antikommunistiska känslor kom mordbranden den 3 mars 1940, då en grupp finlandsaktivister med stadsfiskal Hallberg i Luleå i spetsen sprängde Norrskensflammas lokaler, varvid fem personer innebrändes, bland dem Norrbottens distriktsledare Artur Hellberg.¹⁰⁴

I denna atmosfär vidtog den svenska regeringen vissa mått och steg mot partiet. Den första aktionen var den riksomfattande razzia som polisen med stöd av en just antagen fullmaktslag om vissa tvångsmedel vid krig eller krigsfara¹⁰⁵ genomförde natten till den 10 februari 1940. De flesta distriktsledares hem genomsöktes. Somliga arresterades, och några kvarhölls ett par dagar. Som skäl för denna extraordinära handling pekade man just på den landsförrädiska fara man ansåg partiet utgöra.¹⁰⁶ Avsikten torde ha varit att med stöd av funnet material direkt

⁹⁷ Drangel, *Den kämpande demokratin. En studie i antinazistisk motståndsrörelse*. Kap I och II.

⁹⁸ Z Höglund, *Alliansen Hitler-Stalin*, Sthlm 1939. Se t ex *Arbetet* 26.8.39.

⁹⁹ Forskning om samhällets åtgärder mot det kommunistiska partiet pågår inom projektet. Se E Enander, *De politiska arbetskompanierna*, Opubl avh avsnitt, Hist inst, SUAV, Sthlm 1970.

¹⁰⁰ NSD 5.12.39: "Icke en dag längre bör detta förräderi tolereras. Arbetarrörelsen är brottslig mot sig själv om den icke håller rent inom sig för de kommunistiska skadegörarna och deras lika skadliga tidningsorgan", eller NSD 13.12.39: "Svensk opinion kräver i dessa dagar enhälligt att myndigheterna skola taga itu med kommunistpressen, ingalunda med silkesvante, utan med hårdhandskar." Från högerhåll kom återigen det gamla kravet om partiförbud och så starkt betonades det att det återfanns som sista punkt på högerens regeringsprogram. Se härom i H Sand, *Inför inträdet i samlingsregeringen hösten 1939*. Opubl avh avsnitt, Hist inst, SUAV, 1969.

¹⁰¹ Se s 89.

¹⁰² Intervjuuppgift Hjalmar Werner 16.3.70.

¹⁰³ Ibidem. Se även prot från partikonf 27.2.40, s 7 ff, pärm 1940 1 a. VPK:s arkiv samt verksamhetsberättelse för Sthlm Komm. Arb.kommun. 1940, pärm 1938 41, 42, 43. VPK:s arkiv.

¹⁰⁴ Se t ex K Oldberg, *Attentatet mot Norrskensflamman*, Sthlm 1972; T Nybom, *Några svenska tidningars behandling av attentatet mot Norrskensflamman*. Opubl två-betygsupps, Hist inst, Sthlm 1969.

¹⁰⁵ SFS nr 3:1940.

¹⁰⁶ SOU 1948:7, s 24-31, s 267: "... då den kommunistiska rörelsens allt mer framträdande landsförrädiska karaktär och verksamhet kunde komma att nödvändiggöra en i hela riket samtidigt företagen husrannsakan hos mer kända kommunister och hos kommunistiska partiexpeditioner och redaktionslokaler, i syfte att komma över bevis för deras brottsliga verksamhetSäkerhetschefen i cirkulärskrivelse till övervakningscheferna 23.12.39.

Den slutliga signalen gavs den 5.2.40 av Möller och säkerhetstjänstens chef. Sammanlagt 45 lokaler genomsöktes och 955 personer utsattes för husrannsakan (s 268, 280ff). Jfr Hanssons dagbok 11.2. 40. Arb A.

Högermotioner om partiförbud: mot 1940 FK nr 77 = AK nr 143, undertecknad av 52 högermän. Motionen

kunna belägga en sådan misstanke, så att partiet kunde förbjudas och regeringen slippa vidtaga en särskild fullmaktslagstiftning mot partiet och därigenom komma i strid med grundlagen.

Remissdebatten 1940, vilken utspelades med kriget i Finland som mörk fond, kom att präglas av dessa antikommunistiska stämningar, och från många håll krävdes partiförbud samt förbud mot den kommunistiska pressen. Per Albin Hansson lovade att regeringen skulle göra allt den kunde för att stävja den ”kommunistiska trafiken”, men med den viktiga inskränkningen att det skulle ske med användandet av de tvångslagar som redan fanns.¹⁰⁷

Den 16 februari 1940 lade regeringen proposition om transportförbud. Efter en forcerad riksdagsbehandling som klart visade att regeringspartierna främst var ute efter den kommunistiska pressen, utfärdades den 1 mars den s k transportförbudsförordningen, vilken kom att äga giltighet till den 17 mars 1944.¹⁰⁸ Transportförbudet innebar att spridningen av periodiska skrifter som ansågs allvarligt ha brutit mot gällande tryckfrihetsförordning kunde förhindras genom att staten vägrade ställa statliga transportmedel till förfogande. Genom en motion av socialdemokraten Hage kom även motorfordon i enskild trafik att inbegripas.¹⁰⁹ Det var det enda tillfället under kriget då riksdagen gick ett steg längre än regeringen i inskränkningar i tryckfriheten. Den 28 februari bifölls propositionen.¹¹⁰

De tidningar som blev transportförbjudna under kriget var följande:

Kommunistiska tidningar

Ny Dag, transportförbjuden från 21 mars 1940 till den 26 mars 1943

Arbetartidningen, transportförbjuden från den 21 mars 1940 till den 27 september 1943

Norrskensflamman, transportförbjuden från den 21 mars 1940 till den 26 mars 1943

Sydsvenska Kuriren, transportförbjuden från den 21 mars 1940 till den 28 mars 1942, tidningen upphörde

Nazisttidningar

Sverige Fritt, transportförbjuden från den 20 april till den 19 oktober 1942

Övriga

Trots allt!, transportförbjuden från den 26 april 1940 till den 25 januari 1941¹¹¹

Den 17 maj 1940 kom så regeringens förslag till lag om upplösning av ”sammällsfarliga sammanslutningar”. Med sammällsfarlig sammanslutning förstods sådan sammanslutning som

bordlades i väntan på propositionen. Se text AK 1940 nr 3 s 6 f (Skoglund, h), s 26 f (Lundstedt, s), s 38 (Flyg, s), s 41 (von Seth, h): ”Ut med kommunisterna ur riksdagens båda kamrar”; FK 1940 nr 3, s 17 (Sam Larsson, fp), s 47 (Öhman, h). Razzian föranledde kommunisterna att uppvakta regeringen. Således kunde Per Albin Hansson den 12 februari 1940 nerteckna i sin dagbok: ”Uppvaktning. av Hagberg och Senander. Upprörda över razzian. Godtycke fågelfrihet. Ingen tanke på förräderi. Förstå icke hur man kan tro något sådant. Svarade att deras försvar av överfallet på Finland lätt kunde få en normalt tänkande att tro, att de också gärna skulle se att vi ”befriades på samma sätt som man vill ’befria’ finnarna”. P A Hanssons dagbok, Arb A.

¹⁰⁷ AK 1940 nr 3 s 20 ”... vi göra allt vad vi kunna för att kontrollera denna trafik och att vi komma icke att lägga fingrarna emellan vid användande av de medel, som vi i vissa tvångslagar ha till vårt förfogande”.

¹⁰⁸ Prop 1940 nr 57; FLU 1940 nr 8. Om transportförbudet i riksdagen se J Ringdahl, Riksdagen och tryckfrihetsfrågan 1939-1944. Opubl lic avh Statsvetenskapl inst. Lund 1966; Molin, *Försvaret, folkhemmet och demokratin*, s 257 ff, Zetterberg, *Liberalism i kris*, s 273 ff.

¹⁰⁹ Mot 1940 AK nr 200. Syftet var att förhindra spridning av *Norrskensflamman*.

¹¹⁰ FK 1940 nr 13 s 51; AK nr 15 s 35; jfr Ringdahl, Riksdagen och tryckfrihetsfrågan, s 8.

¹¹¹ FLU 1943 nr 15 bilaga; SFS 1943:107 och 108. Den sista restriktionen mot kommunistpressen, det s k löpsedelsförbudet, upphörde först genom kungörelse 19.3.44; SFS 1944:99. Se även P Thullberg, *Transportförbudsförordningen*, Opubl trebetygsuppsats, Hist inst, Sthlm, 1968.

med sin verksamhet syftade till att med våldsamma medel eller med hjälp av främmande makt omstörta eller förändra rikets statskick eller som bedrev sådan verksamhet som kunde allvarligt skada rikets försvar eller förhållande till främmande makt.¹¹² Efter viss ändring i utskottet — som gick ut på en dubbelsidig tillämpning av förbundet — antog riksdagen lagförslaget i maj 1940.¹¹³

Därmed var emellertid frågan inte ur världen. En sak var att upplösningslagen var antagen, en annan var om den skulle sättas i kraft. Det var i och med Tysklands angrepp på Sovjetunionen i juni 1941 som frågan ånyo aktualiserades.¹¹⁴ Den 4 juni 1941 slog säkerhetspolisen till igen mot det kommunistiska partiet. Partilokalerna på Kungsgatan 84 undersöktes, ett 30-tal personer på olika orter i landet anhölls och förhördes. Syftet med aktionen i juni 1941 var dock mer begränsat än i februari 1940. Det gällde nu att få fram material i den s k Wollweber-affären.¹¹⁵

Sovjetunionens utrikespolitik försatte således partiet i ett svärbemästrat läge. Om det inte försvarade Sovjetunionen upphörde det att vara ett kommunistiskt parti, en sektion av Komintern. Om det försvarade Sovjetunionen riskerade det å andra sidan att förlora medlemmar och politiskt inflytande och att bli illegalt. I själva verket hade partiet inte något val. ”Vi skulle nu som socialister avsvära oss vår socialistiska idé och gå i kamp mot socialismens land för att inte herr Höglund eller någon likvärdig charlatan skulle vilja att vi kämpar för Sovjetunionen.” Det var en absurd tanke för kommunisterna, vars hela politik haft försvaret av Sovjetunionen som första punkt på sitt program.

Har vi inte i flera år kämpat för Sovjetunionen? Började vi med det i september? I denna fråga står vi så starka och har sådana argument att våra motståndare måste komma till korta mot oss bland arbetarna. Att vi sedan kanske får fel i rådhusrätten, i regeringen och kanske i riksdagen det är en annan sak. Arbetarna brukar ju få fel där. Bland massorna får vi rätt. Det är huvudsaken.¹¹⁶

Frågan var då vilket tillvägagångssätt som partiledningen skulle välja för att i möjligaste mån kunna hålla ihop sitt parti mot samhällets anstormning. Implicit sade Komintern att det råde en revolutionär situation som således krävde en revolutionär taktik. Man kan tänka sig möjligheten att Komintern hade haft det stora franska kommunistpartiet i åtanke då den nya taktiken utformades. Det franska kommunistpartiet hade drabbats av samhällets vrede redan före krigsutbrottet, och både *L'Humanité* och *Ce Soir* hade förbjudits den 25 augusti. I september var partiet redan illegalt.¹¹⁷ Det var det franska partiets öde kommunisterna hade i tankarna då de menade, att de borgerliga demokratierna höll på att fascistiseras och att partiet inte ville kämpa för en sådan demokrati. Den taktik Komintern tillhandahöll skulle ha varit adekvat för ett parti som redan förbjudits. En revolutionärt inriktad propaganda kunde vara en lämplig taktik för ett illegalt parti som ingenting hade att förlora.

För den svenska sektionen tjänade kominternlinjen nästan det motsatta syftet. Ett genomförande av en sådan propaganda kunde bara försvåra situationen för partiet. Detta var även partiledaren medveten om. I sitt novembertal 1939 påpekade han den risk som förelåg, och han varnade medlemmarna för att alltför nitiskt följa ”modellen”:

Men en fara har nog kanske uppstått och jag skulle vilja beröra den i kommentaren till den nuvarande taktiken. Man tror att vi nu är fullständigt ointresserade av de borgerliga fri- och

¹¹² Prop 1940 nr 260.

¹¹³ AK 1940 nr 38 s 49, FK 1940 nr 34 s 58 f.

¹¹⁴ Se Molin, *Försvaret, folkhemmet och demokratin*, s 297 ff.

¹¹⁵ SOU 1948:7 s 284.

¹¹⁶ Linderots tal 26.11.39, pärm 1939 1 a. VPK :s arkiv.

¹¹⁷ Rossi, *Les Communistes français*, s 94; samt Borkenau, *Der Europäische Kommunismus* s 279 f.

rättigheterna. Det är fel ... Det går inte att förklara att legala partier, fackföreningar osv bara är bosch och det bara gäller att ta kurs på den proletära revolutionen. Vi skall akta oss för detta. Därigenom skulle vi säkerligen isolera oss och arbetarna skulle inte förstå vår taktik.

I stället rekommenderade partiledaren sina kamrater att studera det 4:e kapitlet i Sovjetunionens kommunistiska partis historia,¹¹⁸ vilket behandlar det ryska socialdemokratiska partiet under den svåra period som följde 1905 års revolutionära utbrott. Där skisserades en taktik av snarast högerkaraktär, vilken partiledaren således antydde som rättesnöre för det svenska partiet i dess ”stolypinperiod”.

Under revolutionens uppsving hade de lärt sig att gå till offensiv, under reaktionsperioden måste de lära sig hur man skall utföra ett återtag riktigt, hur man skall gå över i illegaliteten, hur man skall bevara och befästa det illegala partiet, hur man skall utnyttja de legala möjligheterna, utnyttja alla slags legala organisationer, särskilt massorganisationerna, till att stärka för-bindelserna med massorna.¹¹⁹

Linderots försiktiga hänvisning till Sovjetunionens kommunistiska partis historia avslöjade samtidigt, att han hade gjort en helt annan analys av situationen än den som partiet offentligt gav uttryck för. Den analysen byggde mer på den bistra verklighet som omgav partiet än kominternlinjens skenvärld. Och med den analysen följde ett helt annat program. I stället för en offensiv revolutionär taktik borde en försiktig högertaktik föras, för att under en tid av reaktion hålla samman partiet och inte tappa kontakten med arbetarna.

Den spänning denna motsättning ovillkorligen måste föra med sig har också tidigare belysts, i partiets ställningstagande till regeringen, socialdemokratin och försvaret. Men om den i de frågorna legat mer under ytan och ibland endast skymtat, kom den nu upp i ljuset. En kollision mellan Linderots partitaktiska högerlinje och Kominterns offensiva vänsterlinje var oundviklig.

Den rena vänsterlinjen. Hösten/vintern 1939-1940

Innan partiet på allvar drabbades av ostracismen fördes emellertid den rena vänsterlinjen fram i propagandan i alla frågor av demokratisk art. Således underkastades varje åtgärd regeringen på grund av krisläget vidtog en frän kommunistisk kritik, vare sig de var av ekonomisk, arbetsmarknadspolitisk eller säkerhetspolitisk art. De stämplades alla som en ren klasslagstiftning, vars syfte var att göra arbetarklassen både maktlös och rättlös. Motiven bakom fullmaktslagarna var många, enligt den kommunistiska propagandan. Primärt var att kapitalisterna genom upprustningen ökade sin profit. Som en följd av den drabbades den svenska arbetaren av höjda skatter, tjänsteplikt, höjda priser, kort sagt sänkt levnadsstandard och beskuren frihet. Det var för att kommunisterna opponerade sig mot upprustningen som de drabbades som parti. Den yttersta drivkraften var emellertid skräcken för socialismen, menade kommunisterna, och det var alltså för sin socialistiska idé som de råkade i blåsväder.¹²⁰

När LO:s cirkulär mot kommunisterna i fackföreningarna kom mot slutet av år 1939, breddade kommunisterna sin propaganda. De varnade nu socialdemokraterna för en liknande utveckling i Sverige som den som förekommit i Tyskland. Det var reaktionen som med dessa åtgärder ville splittra arbetarrörelsen för att slutligen helt krossa den. Kommunisterna

¹¹⁸ Linderots tal 26.11.39, pärm 1939 1 a, VPK:s arkiv.

¹¹⁹ SUPK (b):s hist kap 4 s 167, Sthlm 1939.

¹²⁰ Se ovan avsnittet om ställningstagandet till den ekonomiska politiken. Se även AK 1939u nr 28 s 27 (Nordström) ang den s k tjänstepliktslagen; AK 1939u nr 30 s 3 (Senander) om tvångsmedelslagen. Se även ND 4.1, 9.1, 10.1.40.

drabbades först, men sedan skulle turen snart komma till socialdemokraterna.¹²¹

Denna propaganda blev emellertid något av en antiklimax, eftersom kommunisterna ta it till det rova artilleriet innan det verkligen behövdes. Då tjänstepliktslagen infördes, förklarades till exempel den svenske arbetaren för rättslös. Då tvångsmedelslagen kom, påstods hela den svenska demokratin vara i gungning. Knut Senander slog i riksdagen fast att den rena polis-diktaturens första etapp därmed inletts.¹²² Vid 1940 års remissdebatt fällde Hagberg samma hårda dom. Av den svenska demokratin återstod snart endast de kulörta skjortorna, sade Hagberg, och antydde vidare, att de höll på att få en allt mer brun nyans.¹²³ När samhället för första gången på allvar slog till mot kommunisterna genom razzian den 10 februari, kulminerade följdriktigt deras offensiva propaganda, och den svenska demokratin dödförklarades:

Denna borgerliga demokrati har varit en framstegsidé men år 1940 blev det definitivt klart att dess idéinnehåll hade förbrukats i det kapitalistiska samhällets sönderfallsprocess.¹²⁴

Den svenska demokratin var alltså redan dödförklarad av de svenska kommunisterna, innan transportförbudet och förslaget om partiförbud kom. Att propagandan blev så, aggressiv berodde på att den ingick som ett led i partiets strävan att fullfölja Kominterns direktiv: att avslöja kriget och påvisa bristerna i de borgerliga demokratierna för att därigenom underminera påståendet att de, i demokratis namn, förde ett rättfärdigt krig mot den nazistiska diktaturen. Det främsta medlet blev därför att påvisa att skillnaderna mellan den borgerliga demokratin och den tyska nazismen i själva verket inte var så stora.

Transportförbudet

Redan vid krigsutbrottet hade frågan om kommunisterna och tryckfriheten aktualiserats. Till den anda av nationell sammanhållning och samling kring regeringen, som kännetecknade den kommunistiska deklarationen, hörde också partiets förståelse för regeringens uppmaning till pressen om självbehärskning.

Jag tror också, att var och en, som på ett eller annat sätt framträder inför offentligheten, i tal eller skrift, bör acceptera den vädjan, som från regeringen har gjorts, att iakttaga varsamhet och betänksamhet, så att man icke genom oförsiktiga yttranden, genom hetsande i tal eller skrift, skapar vådor för landets folk.¹²⁵

Syftet med denna kommunistiska principdeklaration torde dock främst ha varit att söka komma åt dem som efter nonaggressionspakten fördömt Sovjetunionens handlingssätt. Ty både Linderot och Hagberg kompletterade sin förståelse med uppmaningar till regeringen att ingripa mot den press ”som stod statsministern nära” och som hetsade mot Sovjetunionen.¹²⁶ Samma önskemål återkom under remissdebatten 1940 genom Hilding Hagberg, som uppmanade tryckfrihetens övervakare att hålla ett öga på aktivistpressen, så att den inte genom sin propaganda ”ådrager regeringen protester från främmande makt av det allvarligaste slag och komprometterar neutralitetsförklaringarna”.¹²⁷ Det betydde med andra ord att kommunisterna innan transportförbudet kom rent principiellt inte hade något att invända mot försök att hejda

¹²¹ Se t ex ND 18.12.39 art Demokratins dödgrävare i LO, samt ND 20.12.39.

¹²² AK 1939u nr 30 s 3 (Senander). Se not 43 14 ovan.

¹²³ AK 1940 nr 3 s 49.

¹²⁴ SSK 13.2.40. Se även ND 12.2.40.

¹²⁵ FK 1939u nr 2 s 32. Se även Linderots tal 6.9.39 s 1: ”Det är klart att också vi kommunister är överens om att allt obetänksamt hetsande i tal eller i skrift i syfte att skapa den ena eller andra psykosen eller utan dylikt syfte omedvetet skapa stämningar som är till skada bör undvikas.” Pärm 1939 1 a. VPK:s arkiv.

¹²⁶ FK 1939u nr 2 s 32; AK 1939u nr 2 s 25.

¹²⁷ AK 1940 nr 3 s 51.

en misshaglig eller utrikespolitiskt riskabel opinion.

När regeringen den 16 februari 1940 lade fram förslag om transport-förbud för ”vissa periodiska skrifter”, svarade kommunisterna med en inkonsekvent och närmast förvirrad mot-propaganda, där kollisionen mellan den defensiva partitaktiken och kominterntaktiken tydligt visar sig. Ånyo dödförklarades den svenska demokratin och återigen hördes ordet polis-diktatur. Anledningen, som kommunisterna såg den, var två-faldig. Dels drabbades kommunistpressen för att den smädat Mannerheim, varvid man pikade regeringen för att smädelser mot Sovjetunionen och Tyskland däremot inte föranledde någon åtgärd, trots dessa länders protester. Dels berodde denna extraordinära åtgärd på att regeringen ville tysta oppositionen, samtidigt som den skärpte en politik av utplundring och nöd.¹²⁸ Kommunisterna som talesmän för Sanning, Frihet och Fred skulle tystas. Denna typ av propaganda var en direkt fortsättning på höstens vänsterlinje, som i sin tur svarade mot kominternlinjens krav.

Men samtidigt försvarade kommunisterna sin press genom en mer undfallande argumentering. I den första motion mot transportförbudet som partiet lämnade in återfanns samma bekännelse till moderation och självbehärskning som partiet uttalat vid krigsutbrottet:

Vi finner det principiellt i sin ordning att pressen inte i denna allvarliga tid skall göra uttalanden som försvårar genomförandet av en neutralitetspolitik.¹²⁹

Också. önskemålet om regeringsingripande mot misshaglig press fördes på nytt fram:

Mot dessa [krigsaktivisterna, f a] vore skyddsåtgärder nödvändiga, men i verkligheten vidtager man åtgärder för att understödja dessa äventyrliga och landsförrädiska krafter.¹³⁰

Det som således mest upprörde kommunisterna var att regeringen ingripit mot ett parti som bekände sig till demokratin, som bedrev sin opposition under demokratiska och lagliga former.¹³¹ Däremot kunde man tänka sig ingripanden mot andra grupper. Kommunisterna företrädde alltså här den uppfattningen att demokratin måste tillgripa diktatoriska medel för att skydda sig. Något spår av denna uppfattning återfanns emellertid inte då kommunisterna parallellt attackerade transportförbudet som i sig odemokratiskt. Enligt justitieministern förelåg inte något brott mot tryckfrihetsförordningen, då transportförbudet endast innebar att staten vägrade att ta befattning med spridandet av vissa skrifter. Mot detta hävdade kommunisterna att förbudet innebar brott mot grundlagens både anda och bokstav och mot en hundraårig juridisk praxis.¹³² Att försvarsargumentationen på detta sätt fördes efter olika linjer berodde på att kommunisterna hakade på den opposition som jämte deras egen förekom i riksdagen. Kritik riktades nämligen från både socialdemokratiskt och liberalt håll mot förordningen som en kränkning av grundlagen.¹³³ Att kommunisternas försvar för sin press blev en provkarta på alla sorters argument var i och för sig inte förvånande. Dock finns en tydlig tendens i motpropagandan. Det var i pressen och i broschyrerna den mer vänsterbetonade propagandan framfördes, där transportförbudet t ex gärna likställdes med den lagstiftning som vidtagits mot arbetarrörelsen i slutet av förra seklet.¹³⁴ I riksdagen lyste denna propaganda i stort sett med sin frånvaro. Där anpassade kommunisterna både språkbruk och innehåll i

¹²⁸ ND 19.2, 24.2, 1.3, 19.3, 23.3.40.

¹²⁹ Mot 1940 AK nr 203.

¹³⁰ Ibidem.

¹³¹ Ibidem.

¹³² Se t ex ND 24.2.40.

¹³³ Zetterberg, *Liberalism i kris*, s 276; Molin, *Försvaret, folkhemmet och demokratin*, s 260 ff.

¹³⁴ Se t ex K Senander, *Friheten torpederas*. ”Demokratin begår självmord i fruktan för döden”, Sthlm 1940, s 14.

kritiken till den övriga parlamentariska oppositionen. I stället för att t ex hävda att transportförbudet innebar en klasslagstiftning talade man om en kränkning av principen om allas likhet inför lagen.¹³⁵

Transportförbudet såsom en kränkning av den svenska grundlagens anda och bokstav och av juridisk praxis var alltså grundstenen i den kommunistiska motoffensiven. På den byggdes den mer detaljerade kritiken, till exempel att transportförbudet inte kunde tillämpas på Sydsvenska Kuriren och dess avläggare Kalmar Läns-Kuriren, eftersom dessa tidningar aldrig åtalats, och att löpsedelsförbudet över huvud taget inte föll under något lagrum, gammalt eller nytillkommet.¹³⁶

Ytterligare en knuff på vägen mot det ultrademokratiska lägret, där kommunisterna småningom hamnade, blev den ändring i tryckfrihetsförordningen som riksdagen i maj 1940 antog som vilande och året därpå efter vissa ändringar stadfäste. Det gällde förhandsgranskning, indragningsrätt och förbud mot skrifter vid krig eller krigsfara. De skrifter lagen nu kunde drabba var sådana som kunde ”framkalla fara för rikets säkerhet eller skada rikets förhållande till främmande makt eller undergräva krigslydnaden” eller som avsåg ”att förbereda samhällsordningens omstörtande med våldsamma medel eller med hjälp av främmande makt”.¹³⁷ Kommunisterna kunde dra slutsatsen att ont kunde bli värre. Censurförslaget sågs som ytterligare bevis på den svenska ”krigsdiktaturens” intåg och på att det fullständiga godtycket släppts löst. Syftet sadades åter vara att hindra varje form av opposition mot regeringens inrikes- och utrikespolitik.¹³⁸

I riksdagen nöjde sig kommunisterna med att anklaga regeringen för en nertrappning av demokratin. Linderot framhöll dock som ett försonande drag det faktum, att många av fullmaktslagarna inte hade kommit att tillämpas. Han varnade emellertid för att de garantier som fanns för att lagen inte skulle missbrukas var otillräckliga, de var närmast ett medel för att få riksdagen att lättare svälja förslaget.¹³⁹ Man klagade också över att regeringens åtgärder nästan uteslutande riktade sig mot det kommunistiska partiet:

Regeringens handhavande hittills ... har tillfullo visat dess enögda kontroll och ... dess ovilja att bruka sina fullmakter till annat än repressalier mot vänstern.¹⁴⁰

I klara ordalag försäkrade därför partiet sin lojalitet med den princip om återhållsamhet som man redan under hösten 1939 bekant sig till. ”Vi skola icke motsätta oss om regeringen gör något försök att påverka den kommunistiska pressen i syfte att förhindra spridning av uppgifter som regeringen anser olämpliga.”¹⁴¹ Kommunisternas ödmjuka attityd berodde naturligtvis på deras strävan att bryta den påtvingna isoleringen och dess önskan att åter få vara med i det politiska livet. I det sammanhanget passade kommunisterna i sin tur på att anklaga regeringen för att den inte utnyttjade informationsstyrelsen för att upplysa den kommunistiska pressen. Det kunde endast förklaras med beräknat godtycke, ansåg man. I

¹³⁵ AK 1941 nr 17 s 106f.

¹³⁶ Ibidem 102 f (Hagberg).

¹³⁷ Prop 1940 nr 269 samt prop 1941 nr 259. Se vidare Ringdahl, Riksdagen och tryckfrihetsfrågan, s 12 ff; Molin, Försvaret, folkhemmet och demokratin, s 271 ff; Zetterberg, Liberalism i kris, s 284 ff.

¹³⁸ Se ND 24.5.40. Jfr mot AK 1940 nr 277 där förslaget sadades innebära ”den svenska tryckfrihetens definitiva gravläggning”. Dock är tonen i motionen mer defensiv än i den nämnda ledaren i ND. T ex säges inget om motiven bakom förslaget.

¹³⁹ FK 1941 nr 39 s 124 ff.

¹⁴⁰ Mot 1941 FK nr 231 s 2 = AK nr 316.

¹⁴¹ AK 1941 nr 39 s 75; se även AK 1941 nr 17 s 106.

princip borde det istället vara så, att regeringen hade dubbel skyldighet att inför den press man misstänkte vara illojal förklara vad som var olämpligt att publicera.¹⁴² Demokratatin skulle således inte endast tolerera sina fiender — den skulle också förmana och uppfostra dem.

Partiförbudet

När partiförbudet aktualiserades på våren 1940 vidgades problematiken till att gälla inte bara tryckfriheten och kommunisternas ställningstagande till dess försvar, utan det borgerligt-demokratiska styrelseskicket i dess helhet. Den spänning som fanns i transportförbudsfrågan mellan en offensiv, attackerande propaganda i pressen och en försiktig försvarslinje i riksdagen blev nu ännu mera markerad. Propagandan i pressen fullföljde därför den tidigare linjen och framställde partiförbudet som det demokratiska Sveriges självmordsförsök och inkörsporren till den oinskränkta kapitalistiska diktaturen.¹⁴³ Anklagelserna mot partiet för potentiellt landsförräderi förorsakade inte någon argumentering på defensiven, snarare en revolutionär motoffensiv som kunde styrka förbudsivrarna i deras uppsåt.

Kommunisterna avvisar med förakt beskyllningarna från sina motståndare och slungar dem tillbaka i deras ansikten. Vi vill kämpa för Sverge. Men inte vilket Sverge som helst. Inte det Sverge som regeras av storfinans, krigsaktivister och klassförrädare. Vår kamp gäller ett Sverge, där folket är herre i sitt eget hus, där folket självt har frihet att bedöma vem som är landets fiende och vem som är deras vän.¹⁴⁴

I riksdagen uppträdde de kommunistiska talarna med betydligt större försiktighet. Försvaret lades upp efter en beprövad linje, den som befunnits verkningsfull 1936, då kommunisterna senast stod i skottgluggen på grund av högerns krav på partiförbud. Den gick i all korthet ut på att övertyga motståndarna om att kommunisterna, fastän de ibland yppat våldsam kritik mot den borgerliga demokratatin och aldrig sett det styrelseskicket som ett mål, därför inte var motståndare till den borgerliga politiska demokratatin, tvärtom.

Vi ha öppet förklarat att vi vilja slå vakt om demokratatin och att vi vilja värna de demokratiska friheterna och utveckla dem vidare. Vi anse att demokratatin och friheten är ett folks omistliga ägodel.¹⁴⁵

Fyra år senare upprepade därför Hagberg i stora drag sina tidigare ord:

Men varje frihet i densamma [den borgerliga demokratatin, f a] vilja vi försvara. Varje steg framåt, som representerar framåtgående och utveckling, vilja vi slå vakt om, utan att vi därför acceptera den borgerliga demokratien i alla dess delar.¹⁴⁶

Denna typ av defensiv argumentering, att framhålla att partiet inte på, något vis utgjorde ett hot mot demokratatin, var i och för sig naturligt men blev ännu mer betonad i och med att kommunisterna i partiförbudsfrågan, lika väl som i transportförbudsfrågan, knöt an till den övriga oppositionen mot lagförslaget. En huvudlinje i denna kritik var att demokratatin inte kunde med bibehållen heder skydda sig med diktatoriska metoder.¹⁴⁷ Detta tog kommunisterna fasta på och riktade huvudangreppet mot lagens grundlagsvidriga karaktär och på dess kränkning av det demokratiska systemet när hundratusentals kommunistiska väljare på detta

¹⁴² Se not 40; jfr AK 1941 nr 39 s 39. Se även ND 3.6.41, första sidan.

¹⁴³ ND 26.4, 8.5, 10.5, 20.5.40, se också Socialistlagen – en parallell till förbudslagen, Sthlm 1941.

¹⁴⁴ ND 26.4.40 art Senander.

¹⁴⁵ AK 1936 nr 46 s 94 (Hagberg).

¹⁴⁶ AK 1940 nr 36 s15 (Hagberg).

¹⁴⁷ Molin, *Försvaret, folkhemmet och demokratatin*, s 328 ff.

sätt omyndigförklarades.¹⁴⁸ Dessutom betonades partiets formellt demokratiska karaktär:

Och vi kämpa för denna uppfattning i demokratisk ordning. Vi gå ut till väljarna och lägga fram vårt program. Vi begära deras understöd för detsamma.¹⁴⁹

Men karaktäristiken av det kommunistiska försvaret i riksdagen som en defensiv högerlinje rubbades något av att Knut Senander uppträdde med argument som klart skilde sig från Linderots och Hagbergs. Han påtog sig rollen, eller fick sig rollen tilldelat, att föra det revolutionära partiets talan.¹⁵⁰ Att den linjen egentligen var den ”korrekta” visar det faktum att det var just Senanders riksdagstal som sändes ut som cirkulärskrivelse till distrikten i landet.¹⁵¹ Vidare var det Senander som författade broschyren Friheten torpederas, ”Demokratin begär självmord i fruktan för döden”, där vänsterlinjen i dessa frågor fick sitt mest manifesterade uttryck. Den utkom för övrigt till valet 1940.

Senander fick således vara partiets galjonsfigur, dess alibi gentemot den revolutionära kominternlinjen. Linderot och Hagberg, som bägge tidigare visat sin omsorg om partiets legalitet, agerade däremot i enlighet med taktiken i Sovjetunionens kommunistiska partis historias fjärde kapitel, men de gjorde det inför ett forum där deras röster inte nådde ut till medlemmarna.

Ultrademokraterna

När partiförbudsfrågan åter aktualiserades på hösten 1941 hade ett helt nytt läge inträtt för SKP. Tysklands överfall på Sovjetunionen hade ändrat förutsättningarna för det fortsatta försvaret av partiets legalitet. Det var som patrioter och antifascister kommunisterna kunde möta den nya anstormningen. Den dubbla bokföringens taktik kunde överges och partiet kunde utan hänsyn till kominternlinjens krav fritt välja försvarslinje. Att det åter måste bli en anknytning till den parlamentariska oppositionen i de demokratiska frågorna är givet. Också betoningen av partiets demokratiska renlärighet måste bli förstärkt, eftersom demokrati-begreppet efter 1941 blev ett honnörsbegrepp även för kommunisterna.

Till den principiella kritiken av partiförbudet som till sin karaktär var defensiv kom emellertid ett nytt inslag i kommunisternas argumentation. Det blev ett offensivt inslag, ty kommunisterna hade återfått sin antifascistiska profil och hävdade att partiförbudsfrågan egentligen var en utrikespolitisk fråga, då den ingick som ett led i regeringens eftergiftspolitik mot tyskarna. Skulle partiförbudet gå igenom betydde det att regeringen tog ett första steg in under tysk slaveri. Därmed kunde man slå mot hemmanazisterna, varvid också högerpartiet fick sin släng, samtidigt som man uppmanade arbetarrörelsen till enighet, i överensstämmelse med partiets nya linje.¹⁵²

Vid sidan härav dominerade det demokratiska argumentet, dvs att ett partiförbud för det första betydde att hela demokratin åsidosattes, för det andra att det stred mot grundlagen, inte endast vad beträffade mötes- och organisationsfriheten utan även vad gällde tankefriheten. ”Man kan väl aldrig på fullt allvar hävda att en lagstiftning, som skulle förbjuda det kommunistiska partiet och kriminalisera dess arbete, inte riktar sig mot de åsikter som partiet företräder”, sade Hagberg, med klar adress till statsministern, vilken framhållit att det aldrig varit fråga om att

¹⁴⁸ AK 1940 nr 36 s 15 (Hagberg).

¹⁴⁹ Ibidem.

¹⁵⁰ AK 1940 nr 38 s 13 ff (Senander).

¹⁵¹ Rundskrivelse nr 7, pärm 1940 1 a. VPK:s arkiv.

¹⁵² Propagandan i pressen, se *ND*:s propagandanummer sep 1941, art S Person. Se även *ND* 18.9, 3.10, 13.10, 23.10, 24.10.41.

kriminalisera åsikter, utan att förekomma ”landsskadliga handlingar”.¹⁵³

Partiets trängda läge framkom i den defensiva argumenteringen. Man slogs för partiets legalitet genom att visa sin förståelse för regeringens svårigheter och genom att samtidigt betona partiets demokratiska och rättskaffens natur. Det betydde att kommunisterna rent principiellt inte sade sig ha något att erinra mot en hårdare lagstiftning, inte ens mot partiförbud, som syftade till att komma åt spioneri och sabotageverksamhet. ”Den saken behöver inte ens ställas under diskussion här i kammaren — sådana sammanslutningar skola naturligtvis upplösas såsom politiska sammanslutningar.”¹⁵⁴

Samma förståelse präglade i viss mån inläggen om arbetskompanierna.¹⁵⁵ I den frågan hade kommunisterna under paktperioden visat en viss försiktighet, eftersom det fanns risk för att artiklar om arbetskompanierna kunde uppfattas som ett röjande av militära hemligheter. Vid partikonferensen i februari 1940 hade den senare omkomne distriktsledaren för Norrbotten, Arthur Hellberg, föreslagit en aktion i riksdagen. Själva hade de inte vågat ta upp frågan i Norrskensflamman.¹⁵⁶ I de få artiklar i ämnet som ändå infördes i *Ny Dag*¹⁵⁷ förekom hårda angrepp mot regeringen. Det var fråga om ren och skär politisk förföljelse, slog *Ny Dag* fast, där den svenska regeringens beteende de facto var ännu olagligare än fascistländernas i dylika frågor, eftersom de som kom till lägren varken bestods rättegång eller dom.¹⁵⁸

På hösten 1941 visade kommunisterna emellertid större förståelse för försvarsministerns handlande:

Och jag tror inte, att försvarsministern behöver ådraga sig någon kritik för alla de välbetänkta och riktiga åtgärder, som till äventyrs kunna komma att företagas för att stärka den militära disciplinen, manskapets och officerskårans tillförlitlighet.¹⁵⁹

Man uttalade alltså återigen den meningen att medlen i och för sig var riktiga, vare sig det var transportförbud, partiförbud eller arbetskompanier, men att de tillgreps mot fel press, fel parti och fel människor.

Hur kan det vara möjligt att regering och riksdag stillatigande åse, hur antifascister placeras i koncentrationsläger på föranstaltande av officerare, bland vilka det finns sådana som öppet givit uttryck för sina sympatier för en annan statsform än den som regeringen och riksdagens majoritet sagt sig vilja värna?¹⁶⁰

Således kunde även kommunisterna tänka sig upplösning av svenska rörelser, även om det inte var något de direkt propagerade för.¹⁶¹ Förklaringen låg naturligtvis däri, att de knöt an till oppositionen mot partiförbudet, framför allt inom det socialdemokratiska lägret, ty där var kravet att lagen skulle tillämpas dubbelsidigt, dvs också mot extremistgrupper på

¹⁵³ AK 1941u nr 50 s 27 (Hagberg) och s 26 (P A Hansson). Se även FK 1941u nr 44 s 36f. (Linderot).

¹⁵⁴ FK 1941u nr 44 s 38 (Linderot).

¹⁵⁵ Se not 98, s 287.

¹⁵⁶ Prot från partikonf 27.2.40, s 26, pärm 1940 1 a. VPK:s arkiv.

¹⁵⁷ *ND* 29.3 reportage s 1, 9.5 reportage sista sidan, 5.9 art s 3 ”Skandalen Storsien”, 10.9.40 ledare ”Det militära slöseriet”.

¹⁵⁸ Dessutom fick arbetskompanierna ge exempel på det väldiga militära slöseriet, ty den vägstump som Storsienlägrets interner byggt sades ha kostat det svenska folket 4 kronor/millimetern. *ND* 10.5.40.

¹⁵⁹ FK 1941u nr 51 s 111.

¹⁶⁰ AK 1941u nr 44 s 55 (Set Persson). Se även resolutionen från 12 CK-plenum 10-11.1. 1942: ”Om militära koncentrationsläger skall inrättas, så skall fascismens anhängare, från generaler till styckjunkare och meniga, interneras och icke ur försvarets synpunkt oförvitliga arbetare eller deras förtroendemän”. S Linderot, *Huvudfrågor i svensk politik*, Dagspolitik 1, Sthlm 1942, s 19.

¹⁶¹ FK 1941 nr 44 s 44.

högerkanten, om det över huvud taget skulle bli något av.¹⁶²

Den kommunistiska oppositionen utvecklades emellertid mer och mer till att bli vad man kan kalla en ultrademokratisk opposition. Ty i och med att partiets läge stabiliserades och det inte längre fanns ett hot om illegalitet, kunde den defensiva, för regeringens situation förstående argumenteringen överges. I stället blev det kring försvaret av själva den demokratiska principen som den kommunistiska oppositionen kom att kretsa. Det var underordnat om kommunisterna var demokrater eller inte, fastslog Linderot i första kammaren 1942, det väsentliga var om lagen var demokratisk eller inte.¹⁶³ Explicit bekände sig kommunisterna till den uppfattningen att demokratin måste kunna tolerera sina fiender:

Ty annars går det överhuvud icke att upprätthålla det som man i allmänhet förstår med demokratisk ordning. Skillnaden mellan de vedertagna begreppen demokrati och diktatur skulle ju nämligen vara ... att diktaturen icke tolererar sina fiender.¹⁶⁴

Den beredvillighet kommunisterna tidigare visat när det gällde åtgärder mot de svenska nazisterna ersattes nu med en betydligt tolerantare inställning, där de endast i yttersta nödfall kunde tänka sig tvångsåtgärder.¹⁶⁵

Kommunisternas försvar för sin press och för sitt partis legalitet visar att något klart principiellt ställningstagande till den borgerliga demokratis grundläggande principer egentligen inte fanns. Som marxister borde de haft ett dialektiskt förhållande till den borgerliga demokratin. Å ena sidan var demokratin en statsform och som sådan uttryck för en klass förtryck av en annan. Därför kunde sådana grundläggande principer som allmän rösträtt och parlamentarism betraktas som verktyg för bourgeoisins herravälde, respektive organ för klassförtryck. ”Att under loppet av några år avgöra, vilken medlem av den härskande klassen som i parlamentet skall förtrycka och förtrampa folket — det är den borgerliga parlamentarismens verkliga kärna inte bara i parlamentariskt-konstitutionella monarkier, utan även i de mest demokratiska republikerna”, skrev Lenin i *Staten och revolutionen*. Han hänvisade till Engels uttalande om rösträtten som enbart en måttstock på arbetarklassens mognad. Den jämlikhet som demokratin ansåg sig förverkliga kunde bara bli formell, såsom tryckfrihet, yttrandefrihet osv. Ty det grundläggande var att ingen demokrati kunde existera utan ekonomisk jämlikhet. Å andra sidan ansågs den borgerliga demokratin vara ett stort steg framåt och av yttersta vikt för arbetarklassen i dess kamp för maktövertagandet. Demokratin kunde då vara ett redskap för det socialistiska målet.

Visserligen förtrycker staten i en demokratisk republik arbetarklassen, men det betyder *inte* att förtryckets *form* är likgiltig för proletariatet ... En vidare, friare, mera öppen form för klasskampen och klassförtrycket bereder proletariatet en jättelik lättnad i kampen för att avskaffa klasserna överhuvudtaget.¹⁶⁶

Den positiva eller negativa inställningen till den borgerliga demokratin blev på så vis beroende av den taktiska situation som partiet befann sig i. De demokratiska fri- och rättigheterna däremot hade kommunisterna av tradition alltid försvarat, och de hade kunnat göra det utan att behöva göra åtskillnad mellan arbetarklassen och andra klasser. Att det i

¹⁶² Molin, *Försvaret, folkhemmet och demokratin*, s 300.

¹⁶³ Se t ex FK 1942 nr 12 s 155.

¹⁶⁴ FK 1942 nr 25 s 25.

¹⁶⁵ AK 1944 nr 21 s 25: ”Men däremot är jag naturligtvis ense med justitieministern om, att det kan tänkas sådana situationer, t ex om vi tvingas kämpa på liv och död, att det kan bli nödvändigt att tillgripa vissa åtgärder av det slag det här gäller.” (Hagberg.)

¹⁶⁶ V Lenin, *Staten och revolutionen*, ur *Valda Verk i två band*, band II första delen, Moskva 1956, s 282.

grund och botten inte fanns några principiella invändningar att resa mot åtgärder mot andra grupper visade sig dock under det första krigsåret, då kommunisterna på hösten 1939 krävde ingrepp mot den press som smädat Sovjetunionen, ett krav som under vintern 1940 utsträcktes till att också omfatta smädelser mot Tyskland. När de därför i sitt trängda läge hakade på den parlamentariska oppositionen mot inskränkningar i tryckfrihet och församlingsfrihet, mötte de ett helt annat synsätt, där demokratin i sig stod på spel och det gällde att värna om principerna. Man kan påstå att kommunisterna i början av kriget utnyttjade de demokratiska principerna utan att riktigt göra klart för sig deras innebörd. De demokratiska principerna skulle gälla dem. Grundlagen fick inte kränkas genom åtgärder mot dem. Samtidigt kunde de kräva hårdare tag mot femtekolonnare och mot den press de ansåg vara illojal, utan att de då upprördes över att grundlagen kom att kränkas. Men allt eftersom diskussionerna i riksdag och press fördes vidare och kommunisterna mer och mer knöt an till oppositionen, började deras argumentering bli mer insiktsfull och konsekvent, så att de till slut kunde hävda att det var av underordnat intresse mot vem de odemokratiska åtgärderna riktades, det väsentliga var att den demokratiska principen inte åsidosattes. Därmed hade de avlägsnat sig långt från den marxistiska uppfattningen om den borgerliga demokratin såsom ett redskap under en viss etapp. De började i stället betrakta den som ett mål i sig. Det var emellertid långt ifrån endast deras engagemang i de krisdemokratiska frågorna som förde dem dithän. Det hängde ihop med den utveckling av den stalinistiska ideologin som kriget medförde. Det blir därför nödvändigt att återkomma till frågan om kommunisterna och demokratin.

Dilemmats taktik

Jag har tidigare i olika sammanhang haft anledning att komma in på den partikonferens som hölls den 27 februari 1940. Mötets egentliga anledning var emellertid att partiledning och distriktsrepresentanter skulle träffas för ”att genomdiskutera och lösa en del praktiska organisatoriska uppgifter”.¹⁶⁷ Bakom dessa ord fanns alltså den hårda verklighet som tagit sig uttryck i fackföreningarnas isoleringskampanjer, i razzian, i en ökad ekonomisk press mot partiet i form av annonsbojkott mot partipressen, kreditstopp från bankernas sida och framför allt det redan annonserade transportförbudet. Dessutom måste ett partiförbud ha svävat som ett damoklessvärd över konferensdeltagarnas huvuden.

Parallellt med dessa yttre svårigheter som samhällets reaktion förorsakade, fanns ett inre problem, nämligen hur man skulle hålla ihop partiet. Vid denna hade nära hälften av alla medlemmar lämnat partiet. Enligt statistiska beräkningar, som gjordes av kontrollkommissionen att föreläggas partikongressen 1944, sjönk medlemsantalet från 19 166 den 1 januari 1939 till 12 004 den 1 januari 1940. Hårdast drabbat var norrbottendistriktet som fått vidkännas en minskning från 5 220 medlemmar den 1 januari 1939 till 1 763 ett år senare.¹⁶⁸ Det var dock inte troligt att partiledningen hade liknande statistik att tillgå i februari 1940.

¹⁶⁷ Prot från partikonf 27.2.40, pärm 1940 1 a. VPK:s arkiv. Någon närvarolista finns ej bevarad. Enligt prot yttrade sig 20 personer, av dem var 19 distriktsledare. Från politbyrån kom Hagberg, Senander, Set Persson, Knut Olsson, Gustav Johansson och G Kempe samt Gunnar Öhman. Dessutom fanns representanter från ungdomsförbundet samt samtliga chefredaktörer för kommunistpressen. Partiledaren var ej närvarande p g a sjukdom. Ställföreträdare var Hagberg.

¹⁶⁸ Lägsta notering kom under sommaren 1940, den 30.6: 1.1.222 enligt uppgift inför ck-plenum 21-22.1 1942 1, VPK:s arkiv. Dessa siffror måste dock förseas med kraftiga reservationer, ty det interna materialet lämnar vid olika tillfällen olika, motstridiga uppgifter. Således angavs medlemsciffran i en källa den 31.12.39 till 12 844, rapport inför ck-plenum 21-22.11.42, pärm 1942 1, medan man i en annan källa kommit fram till siffran 12 004 dagen efter, dvs 1.1.40, kontrollkommissionens rapport inför 12:e partikongressen, pärm 1944 2. Siffrorna anger dock trenden.

Emellertid förelåg en tendens att släta över de faktiska förhållandena. Således målade distriktsledaren Hellberg följande bild av läget i Norrbotten:

I organisatoriskt avseende har vårt distrikt förmodligen drabbats hårdast, och det betraktar jag som ganska förklarligt. I Norrbotten har vi ju en längre tid braverat med 5 000 medlemmar. Detta visar ju att vi måste ha haft med en del lättare gods. Än så länge har jag svårt att exakt fastställa våra förluster, men jag tror att vi f.n. har cirka 4 000 medlemmar i Norrbotten.¹⁶⁹

Men även om partiledningen blundade något inför fakta, eller helt enkelt var illa underrättad om hur det verkligen stod till med partiet, fanns en klart uttalad vilja att se till att situationen inte förvärrades, så att de medlemmar som ännu fanns kvar inte också försvann.

Tyvärr saknas det inledningsanförande som Hagberg höll i egenskap av Linderots ersättare och i vilket den efterföljande diskussionens linjer drogs upp.¹⁷⁰ Med stöd av debattinläggen kan man dock rekonstruera några punkter: Han hade använt begreppen ”passivitet” och ”missriktad heroism” för att beteckna taktikens Skylla och Charybdis för den enskilde medlemmen. Vilket uppträdande Hagberg själv ansåg vara riskablast är svårt att fixera, däremot lämnar de övriga debattdeltagarnas inlägg i den frågan besked om hur de var för sig uppfattade Hagbergs syn på problemet och vad de själva ansåg vara den största risken.

Axel Nordström, Medelpads distriktledare, tolkade Hagberg så att han ansåg ”missriktad heroism” vara huvudfaran, något som Nordström inte ville hålla med om. Senander gav Nordström rätt så till vida, att den största faran var ”högerfaran”, dvs passiviteten, utan att han därför ville tillskriva Hagberg samma uppfattning som Nordström gjort.

Bland dem som yttrade sig i frågan ansågs allmänt att det var passiviteten bland medlemmarna som utgjorde den största faran: Den gjorde att partiet höll på att tyna bort. I stället betonades vikten av ett mer aktivt uppträdande.

Vilken linje var då partiledningens? Set Persson gav sig in i debatten och avslöjade att saken behandlats i politbyrå men att någon generell regel inte kunde gälla för medlemmarnas uppträdande. De svårigheter som kunde yppa sig skulle lösas från fall till fall.

I Hagbergs avslutningstal gavs inte heller någon entydig lösning av problemet. Hagberg betonade emellertid först och främst att partiets läge var mycket osäkert. Ytterligare åtgärder från samhällets sida var att vänta, menade han. Razzian hade gett polisen blodad tand ”... det är knappast tänkbart att man sätter igång hela denna apparat utan att man tankar göra något mot partiet”. Därefter tog Hagberg upp den beskyllning Axel Nordström riktat mot honom, att han ansett den ”missriktade heroismen” utgöra huvudfaran. Som Nordström formulerade problemet, sade Hagberg, var det riktigt att den missriktade heroismen inte var huvudfaran.

Men jag behandlade inte den frågan så som att det gällde att här slå ned vänster- och högerriktningar i partiet. Jag behandlade den i sammanhanget hur vi på grund av partiets oerfarenhet att arbeta under skärpta förhållanden haft att göra med taktiska problem, där en del kamrater har haft benägenhet att dels falla till föga, dels obenägenhet att genomföra manövrer. Jag tror att vi inte här skall utnyttja orden högerfaror och vänsterfaror. Utan jag tror att det här helt enkelt är fråga om en ny situation, där vi saknat erfarenhet och därför tvingats till vissa ingripanden och åtgärder som kamraterna inte kunnat acceptera förrän efter en ganska ingående diskussion.¹⁷¹

¹⁶⁹ Prot från partikonf 27.2.40 s 24, pärm 1940 1 a, VPK:s arkiv.

¹⁷⁰ Prot från partikonf 27.2.40, pärm 1940 1 a, VPK:s arkiv, för den nedanstående diskussionen.

¹⁷¹ Gottfrid Gustavsson, Dalarnas distr led, s 5-7; Axel Nordström s 10; Senander s 11-13; A Wretling, s 20-21; Set Persson s 29; Hagberg s 31-32.

De som ”föll till föga” torde syfta på alla dem som lämnat partiet, de som skrivit på resolutioner om avståndstagande från Sovjetunionens krigföring i Finland och liknande. De andra, de som hade visat obenägenhet att ”genomföra manöver”, var däremot representanter för den missriktade heroismen i sin oförmåga att ligga lågt och smidigare anpassa sig till det nya läget. Det var dem som Linderot i sitt novembertal omnämnt som representanter för den ”knutna nävens taktik”. En sådan taktik hade partiet uppenbart inte råd med, vilket Hagberg antydde. Partiledningens linje var därför alltjämt densamma som Linderot skisserat i sitt novembertal, dvs ett försiktigt uppträdande på arbetsplatserna för att undvika isolering. Återigen hade det taktiska dilemmat lett till en kollision mellan vänster- och högerlinjen, något som Hagberg hade sökt dölja genom att tala om en ny situation för partiet. I en rundskrivelse, som sändes ut efter konferensen, konfirmerades den försiktiga attityden som rättesnöre för medlemmarnas uppträdande:

Ingen bör skylta med sitt kommunistiska medlemskap inför arbetsköpare och myndigheter, när detta kan utsätta honom för repressalier som försvårar hans verksamhet. Viktigare än att utåt skrävla med sitt medlemskap i kommunistiska partiet är att i praktiskt arbete bevisa att *man är kommunist*. Även gäller försiktighetens regel gentemot vissa reformistledare, som idag allt mera öppet engagerar sig som hjälpsamma smådrängar åt polisen.¹⁷²

Motivet för partiledningens försiktighet var detsamma nu som i november 1939: rädslan för illegalitet. I sitt tal den 26 november hade Linderot sagt rent ut:

Vi skall vara klara över att vi mycket fortare kanske än många tror kan få arbeta under mycket svårare förhållanden än för närvarande. Om det inte blir direkt förbud mot partiet kan det bli indragning av tidningar, åtal, häktningar och dylikt för att försvaga och lamslå partiet ... Vi ser parollerna om isolering och den moraliska utklassningen såsom förberedelser för hårdare åtgärder. Jag vill inte skapa någon panik eller ställa denna fråga som något dominerande, men ville dock säga några ord om dessa saker så alla är beredda på kanske mycket snabba repressalier mot partiet.¹⁷³

Under våren 1940 förstärktes beredskapen. I samma rundskrivelse som sändes från partikonferensen hette det nämligen:

Det är inte alldeles avgjort, att man inom de närmaste månaderna definitivt förbjuder partiet, men vi skall förbereda oss för att arbeta även under illegala förhållanden. Man måste redan nu anpassa en del av verksamheten till *halvlegala* förhållanden.¹⁷⁴

Explicit förklarades det vidare i rundskrivelsen att det gällde att hålla sig kvar på arbetsplatserna och i de olika organisationerna. Partiorganisationerna skulle ”omläggas” och vidare detaljföreskrifter skulle sändas ut.¹⁷⁵ Några spår av dessa föreskrifter finns av naturliga orsaker inte. Men hur partiet mer i detalj förberedde en illegalitet har Fritjof Lager lämnat vissa upplysningar om i en intervju. Det viktigaste var att få ut sin propaganda. Därför hade dupliceringsapparater placerats ute i landet hos partilösa sympatisörer. Partikadern sammankallades och instruerades om försiktighet, framför allt mot provokatörer. Eftersom partiet inte hade någon erfarenhet av illegalt arbete, hämtades förebilder från andra sektioner, främst från den tyska. En så pass drastisk åtgärd som att bryta sönder organisationen i celler om tre och tre utan inbördes förbindelse diskuterades emellertid inte, enligt Lager. Reellt betydde alltså dessa förberedelser ökad försiktighet. Under sommaren 1941 skärptes

¹⁷² Rundskrivelse nr 2, 2.3.40, pärm 1940 1 a, VPK:s arkiv.

¹⁷³ Linderots tal 26.11.39 s 21, pärm 1939 1 a. VPK:s arkiv.

¹⁷⁴ Rundskrivelse nr 2, 2.3.40, pärm 1940 1 a. VPK:s arkiv.

¹⁷⁵ Ibidem.

situationen. Partiledaren gick under jorden och resten av ledningen skyddade sig så tillvida som alla politbyråmedlemmar uppmanades skaffa sig reservbostäder och enligt samma sagesman var det få politbyråmedlemmar som bodde hemma.¹⁷⁶ Naturligtvis agerade också partiet mot partiförbudsplanerna. Distrikten uppmanades sända in resolutioner till regeringen. Emellertid avslöjar resultatet att det måste ha rått utbredd passivitet bland medlemmarna, ty i ett tal vid centralkommitténs möte i januari 1942 klagade Öhman över att av partiets 382 kommuner hade endast 140 sänt in telegram och resolutioner mot partiförbudet till regeringen. Av detta drog Öhman slutsatsen att de övriga inte kunde ”räknas som kommunistiska organisationer i egentlig mening”.¹⁷⁷

Ett mer påtagligt problem var naturligtvis transportförbudet. Redan innan lagen trädde i kraft hade emellertid den kommunistiska pressen drabbats av ekonomiska repressalier. Väsentligast var den annonsbojkott som kom till stånd under hösten 1939. Bankerna lämnade inte någon kredit utan tvång tvärtom partiet att amortera. Vidare förekom mer konkreta metoder för att hindra att tidningen gavs ut. Man försökte stoppa matrisleveranserna, reparatörer till pressar och tryckerimaskiner underlät att komma. Även pappersleveranserna tycktes vara i farozonen.¹⁷⁸ Ny Dag hade därför stora svårigheter redan innan transportförbudet kom. I januari 1940 hade partiet startat en insamling, ”Hårdare tag för Ny Dag”, vars målsättning var att samla ihop 1 500 tior i månaden för att på så sätt undgå annonsbojkottens verkningar. Men givetvis skärptes problemen ytterligare när lagen kom, trots att distributionskostnaderna onekligen försvann. Kvantitativt sett dominerade därför på partikonferensen i februari 1940 frågan om hur partiet skulle undgå transportförbudets verkningar. Dessvärre såg man sig tvungen att av försiktighetsskäl kraftigt censurera just inläggen i pressfrågan, men tillräckliga uppgifter finns dock kvar, så att en bild kan tecknas av hur partiet tänkte lösa problemet.

Stockholmsområdet kunde alltid klaras, därom rådde ingen tvekan. Ny Dags sidantal skulle skäras ner till fyra, och tidningen skulle utkomma på eftermiddagen i stället för på morgonen. För Arbetartidningen var optimismen inte lika stor. Nils Holmberg föreslog dess ersättande med en stencilerad tidning på fyra sidor. En sådan, trodde Holmberg, var lättare att sprida, ja till och med att överträffa Arbetartidningens upplagesiffror med. Det fanns många som av rädsla inte längre vågade hålla Arbetartidningen, varför en stencilerad tidning nog skulle ha större framgång.

Problemet var i stället landsbygden. Ett sätt att nödortfigt lösa problemet var att skicka information till distrikten, vilka sedan fick till uppgift att förmedla den bland medlemmarna. I varje distrikt skulle en tidningskommitté bildas. Vidare skulle partiet söka nå ut med flygblad och broschyrer i ökad omfattning.¹⁷⁹ Så blev det också i praktiken.

Cirkulärskrivelse nummer 3 utkom under namnet Politisk Information, vilket från april 1940 kom att ändras till Kommunistiska Meddelanden. Detta häfte var emellertid enbart för medlemmar. Kommunistiska Meddelanden kom att fortleva kriget ut med ca ett nummer per månad. Dess karaktär var emellertid av ett helt annat slag än en vanlig tidnings. De problem som diskuterades var oftast av organisatorisk, taktisk natur, eller också var det temanummer, som t ex tog upp och informerade om partiets inställning i kommunalpolitiska frågor.

Det räckte alltså inte att förse distrikten med politisk information. För att få ut den kommunist-

¹⁷⁶ Intervju med F Lager 13.3.72. Om propagandamotoffensiv, se PB-prot 24.10.41, pärm 1941 1 a. VPK:s arkiv.

¹⁷⁷ Prot från 12:e ck-plenum 10-11.1.42. VPK :s arkiv.

¹⁷⁸ Prot från partikonf 27.2.40 s 2 (Gösta Kempe), pärm 1940 1 a. VPK :s arkiv.

¹⁷⁹ Ibidem s 7, 8, 13, 20, 21.

tiska propagandan också på landsbygden startade partiet på hösten 1940 INA-press, ett företag med 8 veckotidningar med Folkviljan som grundtidning. Rädslan för transportförbud även för dessa tidningar gjorde att de inte var direkta partiorgan, så tillvida som den uppenbara kommunistpropagandan kamouflerades, även om ställningstagandet i olika sakfrågor inte lämnade något tvivel om partitillhörigheten. Det var emellertid främst utpräglade lokaltidningar, med centralstyrt ledande material.¹⁸⁰

Försäljningen av Ny Dag sköttes via sju, sedermera nio, fasta försäljningsställen, företrädesvis på Söder. I Mälardalens distrikt spreds tidningen med hjälp av bilar eller cykelstafetter. Dessutom förekom direkta brott mot transportförbudslagen genom att tidningen sändes med järnväg i resväskor.¹⁸¹

De ekonomiska problemen sökte man bemästra framför allt genom en radikal nerskärning av utgifterna. Abonnemanget på TT-nyheterna upphörde och Ny Dags redaktion skars ner till fyra man under det första året av transportförbud.¹⁸² Dessutom avlöste den ena insamlingskampanjen den andra. Det var insamlingen till Ny Dag, det var den s k kamp- och åtalsfonden, det var valfonden. Tillsammans inbringade de för hela år 1940 43 061 kronor och 61 öre, enligt stockholmskommunens verksamhetsberättelse för år 1940.¹⁸³

Sydsvenska Kuriren fick läggas ner på grund av transportförbudet. Den ersattes 1942 med INA-presstidningen Folkviljan.¹⁸⁴

För Norrskensflamman existerade redan före transportförbudet helt andra problem. Mordbranden hade förstört hela tryckeriet, varför tidningen den allra första tiden utkom i stencil. Sedan trycktes den i Stockholm under våren och försommaren 1940 och blev då en avläggare till Ny Dag. Från och med sommaren 1940 utkom den emellertid ånyo i Luleå, och den blev då veckotidning. Efter transportförbudets upphävande i april 1943 blev tidningen åter daglig, med en fast redaktion i Norrbotten för lokalnyheterna. I övrigt var den en avläggare till Ny Dag och trycktes även i Stockholm.¹⁸⁵

Arbetartidningen ersattes inte med en stencilerad tidning utan fortsatte att komma ut som daglig tidning. Den var för övrigt den tidning som var transportförbjuden längsta tiden.

Ett annat resultat av transportförbudet blev att broschyrfloran kraftigt ökade. 1939 hade Arbetarkultur givit ut sammanlagt 6 broschyrer per år. Under åren 1941, 1942 och 1943 låg siffran mellan 12 och 20 broschyrer per år. Det som bidrog till ökningen var att partiet startade en broschyrserie under namnet Dagspolitik, vars syfte var att behandla aktuella inrikespolitiska problem, eftersom man ansåg att pressen inte kunde ägna dem tillfreds-

¹⁸⁰ Intervju med F Lager 17.11.70. INA-press utvecklades sedan till att omfatta 17 tidningar med en genomsnittsupplaga på 20 000; ck-plenum 21-22.11.42 "Förtroligt", pärm 1942 1. VPK:s arkiv. Se även Lager, Bidrag till partihistoria, brev 4 s 42; Göteborg 1972.

¹⁸¹ G Johansson, *Svenska folkets undångömda öden*, Uddevalla 1969, s 130.

¹⁸² Ibidem s 129.

¹⁸³ Stockholmskommunens verksamhetsberättelse för år 1940. Pärm 1938, 41, 42, 43. VPK:s arkiv. Om diskrepansen mellan propaganda och verklighet ger just valfondens redovisning belägg för. I pressen kunde Ny Dag den 13 sept 1940 stolt meddela att man samlat ihop 50 829 kr och 63 öre. Därmed hade målet som satts till 23 000 vida överskridits. Emellertid låg den verkliga siffran på en helt annan nivå. Inför distrikten vädjade partiledningen i slutet av juli 1940 om "hårdare tag", ty dittills hade endast 5 000 kr samlats in. Se rundskrivelse nr 9 1940, pärm 1940 1 a. VPK:s arkiv.

¹⁸⁴ PB-prot 17.2.42, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

¹⁸⁵ Intervjuuppgift 26.9.72 från Helmer Persson, under kriget platsredaktör i Kalix. Se även PB-prot 30.3.43, pärm 1943 1 VPK:s arkiv.

ställande utrymme. Den första i serien utkom i januari 1942.¹⁸⁶

Men vad kom transportförbudet att innebära för Ny Dags upplaga? Kommunisterna hade själva hävdad under kriget, liksom många av dem som opponerat sig mot transportförbudet, att förordningen var helt och hållet ineffektiv, ja att den till och med haft motsatt verkan.¹⁸⁷ I själva verket torde transportförbudet ha haft förödande inverkan på Ny Dags upplaga. Enligt okontrollerade men troliga siffror från 30-talet skulle Ny Dags upplaga ha legat på över 20 000 exemplar/dag.¹⁸⁸ På en kommunledarkonferens i mars 1942 presenterades siffror som låg på en helt annan nivå. Ny Dags upplaga den 12 maj 1941 uppgick till 7000 exemplar/dag, varav 5200 gick till fasta prenumeranter i Stockholm, 1800 dito på landsbygden, samt 700 lösnummer.¹⁸⁹ Året därpå hade upplagan stigit med ca 1 500 exemplar.¹⁹⁰ Det betyder att då transportförbudet upphävdes, hade upplagan troligen endast kommit upp i hälften av förkrigs-upplagan. Men det fanns en annan faktor som bör tas med för att lämna en riktig bild av transportförbudets verkningar. Det på hösten 1940 nystartade INA-press-företaget tycks ha gått med stor framgång. Sålunda rapporterar samma källor som för Ny Dag ovan, att för år 1941 låg INA-press-tidningarna på en genomsnittlig upplaga av 19850 exemplar – men man bör hålla i minnet att de alla var veckotidningar.

Kommunisternas vita lögn om att transportförbudet snarast bidragit till att höja Ny Dags upplaga gick emellertid hem, både hos regeringen och hos dess kritiker. Det energiska kommunistiska motionerandet i frågan avspeglar bättre de faktiska förhållandena. Sammanlagt nio kommunistmotioner lämnades in, varav fem stycken år 1942.¹⁹¹ När kommunisterna gick ut i valrörelsen 1940 hade de därför betydande praktiska svårigheter att nå fram med sin propaganda förutom att det rådde ett för deras idéer kärvt andligt klimat.

Valet 1940

Efter vissa diskussioner och betänkligheter från regeringens sida om det riktiga i att anordna val i så kritiska tider¹⁹² gick det svenska folket till rösturnorna den 15 september 1940. Det kommunistiska partiet fick därigenom möjlighet att konstatera vad det sista året röstmässigt betytt för dem. Valet aktualiserade en rad problem för partiet. Å ena sidan var det ett positivt tillfälle att söka häva sin ofrivilliga isolering. Å andra sidan innebar dess program, som framför allt baserades på nedrustningskravet, en black om foten. Hur skulle man vinna tillbaka vad som förlorats genom en politik och en propaganda som var en viktig del av orsaken till det svåra läge man befann sig i? Ett parlamentariskt val måste dessutom alltid

¹⁸⁶ Se baksidestexten till Linderot, *Huvudfrågor i svensk politik*. Dagspolitik I, Sthlm 1942.

¹⁸⁷ Se t ex *ND* propagandanummer sept 1942: ”De [våra anhängare, f a] har vidmakthållit vår press, t o m möjliggjort vissa framsteg och därmed korsat reaktionens planer”. Se även FK 1941 nr 17, s 65 (Linderot); FK 1943 nr 10 s 124 (Linderot). ”Ny Dag som varit transportförbjuden i snart två år har nu den högsta upplaga som någonsin förekommit i Stockholm och dess omgivningar...”, Gunnar Öhman på 12 ck-plenum 10-11, 1,42, prot VPK:s arkiv. Närmare sanningen kom Öhman förmodligen vid kongressen 1944: ”Ny Dag drabbades med våldsamt kraft av transportförbudet och övriga repressalier. Om jag bara nämner att tidningens nettoinkomst på annonser uppgick år 1938 till i runt tal 145 000 för att 1940 endast uppgå till omkring 3000”. Öhman tillade tvetydigt att Ny Dags upplaga var dubbelt så hög när transportförbudet hävdades som när det infördes. Prot från 12 partikongressen 6-9. 5.44, pärm 1944 2. VPK:s arkiv.

¹⁸⁸ S Tollin, *Svensk dagspress 1900-1967*, Sthlm 1967, s 76. Kontrollerad uppgift om Ny Dags upplaga finns från 1945, då den utkom med 29 000 ex/dag, vilket visar att 30-talets siffra är trovärdig.

¹⁸⁹ Bunt med bl a följande titel: ”Arbetsplanen för distriktet 1940, 1941”. VPK:s arkiv.

¹⁹⁰ Se Stockholms arbetarkommuns verksamhetsberättelse för 1942, pärm 1938, 1941, 1942, 1943. VPK:s arkiv.

¹⁹¹ Partigruppens uppsats, Sveriges riksdag under andra världskriget. En kvantifiering av beteende. Opubl PM. Hist. inst. SUAV, Sthlm 1969.

¹⁹² Se Molin, *Försvaret, folkhemmet och demokratin*, s 194 ff.

innebära en påfrestning för ett revolutionärt partis program. Sist partiet hade gått till val med en vänstertaktik som politisk grundsten var år 1932. Det betydde att programmet varit revolutionärt med en rad dagskrav vars funktion var att utgöra basen för en enhetsfront med en vidare målsättning än enbart kravens uppfyllande. SKP:s program 1932 löd därför: sju timmars arbetsdag, sänkta hyror, garantier mot lönesänkning, expropriering av jord etc. Det var emellertid helt klart att detta program inte varit tänkt att genomföras genom parlamentariska aktioner, utan genom massaktioner, såsom demonstrationer och strejker. Följande citat från 1932 ger vänstertaktiken i ett parlamentariskt val i ett nötskal:

Kommunisterna betraktar icke valkampen som en isolerad företeelse, utan som en del av vår strävan att efter dessa linjer mobilisera alla arbetande till masskamp för att driva sina krav igenom. Och våra representanter i parlamentet är där för att från dess tribun bidra till denna mobilisering.

Till yttermera visso gick SKP 1932 till val med den avslutande parollen ”Fram för kapitalismens störtande och skapande av ett Sovjet-Sverige!”¹⁹³ Det tycks som om partiet 1932 klarade högerfarorna ganska bra. Men om partiet 1940 hade gått ut med en liknande propaganda kunde det räknas med ringa förståelse från väljarna, snarare med direkta repressalier från samhällets sida för omstörtande verksamhet. De förut redovisade taktiska problemen måste återigen aktualiseras och förstärkas. Vad tog man därför fasta på i det egna programmet och var låg man lågt?

Återigen tvangs partiledningen till en självständig analys. Situationen torde för kommunisterna ha karaktäriserats av ett spänningsförhållande mellan å ena sidan en klar högertendens hos de presumtiva väljarna genom den allmänna uppslutningen kring de s k nationella värdena, å andra sidan av en viss vänstertendens eftersom människornas levnadsnivå förändrats till det sämre. Det förefaller rimligt att antaga att partiledningen gjort en liknande analys, eftersom valpropagandan kom att spaltas upp på två linjer. Den ena tog fasta på väljarnas nationalism och försvarsvilja, den andra på deras eventuella missnöje med sitt vardagliga liv, med mat och penningbekymmer. Den första linjen resulterade i en propaganda med klar högertendens:

Det kommunistiska partiet manar Sveriges arbetande folk att vid valet den 15 september sörja för att sådana representanter väljes vilka icke prisger det arbetande folkets intressen, utan kämpar för en politik som medför trivsel i landet, stärker viljan och beredskapen att försvara landets nationella oavhängighet.¹⁹⁴

En sådan betoning av partiets försvarsvilja gick emellertid stick i stäv mot hela den tidigare förda antirustningspropagandan, ja den aktualiserade också hela det ideologiska dilemmat. Därför kopplades försvarsviljan samman med nedrustningspropagandan genom att viljan och beredskapen att försvara landets nationella oavhängighet gjordes direkt avhängig av folkets ekonomiska och sociala standard. Gamla slagord blev som nya:

Om man förvandlar landet till ett befäst fattighus kommer man snart att sakna folk som vill försvara detta.¹⁹⁵

Det mål som kommunisterna inför 1940 års valjare satte i centrum var alltså detsamma som för samlingsregeringen och de övriga politiska partierna: att försvara landets fred. De medel man därvid anvisade var emellertid desamma som kominternpropagandans huvudingredienser. Landet skulle bäst försvaras genom en nedskärning av rustningarna så att folkets

¹⁹³ Valmanifestet ND 17.8.32.

¹⁹⁴ Talardisp s 11-12, pärm 1940 1 a, VPK:s arkiv.

¹⁹⁵ AK 1940 nr 2 s 53 (Hagberg). Jfr H Hagberg, *Igelkotten äter folket ur huset*, Sthlm 1940, s 13.

värnkraft inte minskade genom de bördor det pålades för täckandet av försvarets kostnader.

En rustningspolitik som tillgodoser ett maximalt tekniskt och materiellt behov av försvarsmedel på bekostnad av det levande försvarsmaterialet, människorna, är den sämsta tänkbara.¹⁹⁶

Således kringgick kommunisterna själva kärnfrågan — hur och om landet i händelse av krig skulle försvaras. Vad de ställde i förgrunden var värnet om den ekonomiska och sociala standarden, och det måste rimligtvis gå ut över det rent militära försvaret. Det var inte landets försvar som skulle stärkas utan viljan att försvara landet. Den kamouflerade vänsterlinjen tappade masken i partiets valmanifest. Där appellerade partiet till väljarnas försvarsvilja i renodlat revolutionära tongångar i det man sade sig vilja:

Skära ner miljardutgifterna till upprustningen, rensa ut folkfienderna från kommandoposter och ställa krigsmakten under folkets kontroll.¹⁹⁷

Ett annat sätt att inför väljarna markera partiets försvarsvilja, trots att dess främsta budskap var nedrustning, var att utifrån en antifascistisk ståndpunkt kritisera regeringens utrikespolitik. Vad skulle det tjäna till att rusta upp om regeringen genom en anpasslig utrikespolitik ändå uppgav landets självständighet? Det fanns sannerligen kanoner nog för att kapitulera, menade kommunisterna.¹⁹⁸ Samtidigt blev det ett tillfälle för partiet att ge igen för gamla oförrätter:

Rösta svenskt! Nyss hängde de England och Frankrike i rockskörten och höll i deras intresse på att kasta in Sverge i den finsk-ryska konflikten och därmed världsbranden. Nu hänger de Tyskland i stövelstroppen och låter den tyska krigsmakten begagna svenskt territorium på ett sätt som, om England bara får möjlighet, betyder att Malmö, Göteborg och Stockholm får dela Bergens, Hamburgs och Berlins öde att bombas var natt.¹⁹⁹

De tyska transiteringar som sedan juni 1940 förekommit på svenska järnvägar kunde därför utnyttjas i valpropagandan till att visa, att fastän det kommunistiska partiet anklagades för att vara ”osvenskt” och gå ”andra länders” ärenden, var det i själva verket den svenska samlingsregeringen som ”anpassade” sig, gav efter för tyska påtryckningar, frivilligt släppte fienden in i landet. Följdriktigt gick kommunisterna hårt fram på den nationella linjen i sin propaganda. Att rösta med kommunisterna blev därigenom en akt av yttersta nationalism — ”Att rösta med något av regeringspartierna är därför att rösta med Hitler, att rösta med kommunisterna är att rösta mot Hitler”.²⁰⁰

Med försvaret i huvudsätet utformades en tredje propagandalinje. Den var helt enkelt ett fullföljande av vårens debatt om transport- och partiförbud.

När vi talar om att försvara Sverges oavhängighet måste vi främst tänka på försvaret av friheten för det arbetande folket, som är själva fundamentet för den svenska nationen och den svenska oavhängigheten.²⁰¹

Självfallet utnyttjades valpropagandan till att föra ut kampen mot de åtgärder som drabbat partiet. Framför allt lades propagandan upp efter den yttre propagandas linje, att alla dessa odemokratiska åtgärder tjänade ett syfte: att tysta oppositionens röst mot den reaktionära

¹⁹⁶ Hagberg, *Igelkotten*, s 12 f; Se även Lager, *Skatteskraven drages åt*; Öhman, *Sverges väg och räddning*; V Svensson, *Ett allvarsord till kvinnorna*, Sthlm 1940.

¹⁹⁷ Valmanifestet, ND 3.9.40.

¹⁹⁸ Se t ex Hagberg, *Igelkotten*, s 4 ff.

¹⁹⁹ *Arbt* 14.9.40.

²⁰⁰ *NSF* 7-15.9.40.

²⁰¹ Linderot, *Demokrati, försvar*, s 8; Hagberg *Igelkotten*, s 13. Se även ND 13.9. 40.

politiska kurs som regeringen förde.²⁰² I två punkter i valmanifestet appellerade partiet därför till alla dem som ville återställa demokratin och upphäva de odemokratiska fullmaktslagarna.

Det nationella program som SKP presenterade inför 1940 års väljare tog således fasta på honnørsorden försvar, fred och frihet. Kommunisterna framställde sig som de egentligen enda sanna försvarsvännerna. SKP var det enda verkligt svenska partiet och tillika det enda parti som tillvaratog de borgerliga demokratiska fri- och rättigheterna. Emellertid visade det sig att försvaret fick se sig underordnat både freden och friheten. Det skulle gagna försvaret om friheten återinfördes. Det skulle gagna försvaret med en utrikespolitik som satsade på fred, genom en stramare attityd emot de imperialistiska stormakterna — nu framför allt tyskarna — och vänskapligt utbyte med Sovjetunionen.²⁰³

Det dagspolitiska program som partiet presenterade låg mera entydigt på vänsterlinjen. Det betydde att något ”realistiskt” alternativ knappast framställdes, nu lika lite som år 1932. Att partiet här kunde gå ut med ett mera revolutionärt vänsterprogram berodde naturligtvis på att ett sådant från röstmaximeringssynpunkt riskfritt kunde framföras, ja det kunde rentav bidra till röstökning att appellera till det missnöje som krisens dagliga bekymmer gav anledning till. SKP tog vara på tillfället att agera som det enda oppositionspartiet²⁰⁴ — vilket kom att betyda att det dagspolitiska programmet blev en anklagelse mot de fyra stora partierna och då framför allt mot socialdemokratin.²⁰⁵

I princip var denna missnöjespropaganda en underavdelning av det försvarspolitiska argumentet: Stärk folkets värmkraft genom höjd social och ekonomisk standard, eller snarare genom att inte tillåta en sänkning av levnadsnivån. Men det fanns också ett mer aktivt program. Inom fackföreningsrörelsen manades till kamp mot den sänkta levnadsstandarden och för demokratis återinförande. För de arbetslösa fordrades effektiv hjälp, dvs produktivt arbete till avtalslön, och för de inkallade och deras familjer ekonomisk trygghet.²⁰⁶

Vad kommunisterna framför allt framhävde var att krisens bördor skulle axlas av de rika, att prisstegringarna måste hejdas och att full kompensation för dyrtiden skulle utgå. Till sin karaktär var detta inrikespolitiska program i grunden revolutionärt. Mest oförblommerat kom det fram i Set Perssons valtal på Auditorium, där denne målade upp kristidens Sverige som ett land på tröskeln till revolutionära omvälvningar. Utsugningens former hade blivit alltmer öppna och brutala. Priserna på livsmedel bara steg. Skattebördorna ökade i samma tempo som klasslagstiftningen skärptes. Arbetslösheten växte och de inkallades ekonomiska situation närmade sig bankrutt. Nödvinter stundade, krigsfaran ökade. Mot allt detta manade Set Persson till kamp, en kamp för det dagliga brödet och för drägliga levnadsvillkor — på de rikas bekostnad.

Men vi går längre. Vi ställer som paroller att förverkliga inom kort tid: *För det arbetande folkets erövring av den oinskränkta makten! För Socialismen!*²⁰⁷

Detta var 1940 års uttryck för 1932 års paroller om ett störtande av det kapitalistiska samhället och upprättande av sovjetrepublik.

²⁰² Talardisp, pärm 1940 1 a. VPK:s arkiv.

²⁰³ Valmanifestet punkt 1, ND 3.9.40.

²⁰⁴ Se t ex ND 3.9.40: ”Det finns ingen annan utväg för dem som vill protestera än att rösta med kommunistiska partiet”.

²⁰⁵ Se t ex Öhman, *Socialpolitiken*, s 8; Hagberg, *Igelkotten*, s 15.

²⁰⁶ Valmanifestet, ND 3.9.40; talardisp, pärm 1940 1 a. VPK:s arkiv.

²⁰⁷ ND 29.8.40 Set Perssons tal på Auditorium 28.8.40.

Med Set Perssons direkt revolutionära budskap fick vänsterlinjen sin mest explicita form. Men vänsterlinjen måste ändå ses som underordnad den högerlinje som tog sig uttryck i försvarsvänliga och nationalistiska paroller. Med andra ord nådde partiet inte fram till en syntes av de motstridiga taktiska linjerna. Man lät dem löpa parallellt med företräde för högerlinjen. Att över huvud taget gå till val i sk vänsterperioder måste innebära stora påfrestningar för fullföljandet av den renläriga taktiska linjen. 1932 löstes dilemmat genom att partiet helt negligerade syftet med parlamentariska val och i stället intensifierade sitt enhetsarbete underifrån.

Lösningen 1940 komplicerades av det yttre läget och partiets osäkra ställning. Det blev naturligt att dessa två faktorer kom att styra kommunisternas valtaktik. Dessutom var valet ett tillfälle för partiet att bryta sin ofrivilliga isolering, och detta ville man inte äventyra genom en alltför revolutionär propaganda. Den valtaktik partiet drev var så väljartillvänd som den över huvud taget kunde bli med de förutsättningar som fanns.

Sammanfattning

Det är frestande att i likhet med Hagberg söka undvika begreppen höger och vänster och i stället tala om en ny situation för partiet, där dessa begrepp inte är adekvata. Partiet drevs åt vänster av kominternlinjen, ty den indikerade att partiet skulle bedriva en snarast revolutionär politik med syfte att underminera regeringens upprustningspolitik. Partiets egen situation, som var en följd av dess försök att genomföra Kominterns anvisningar, drev det emellertid åt höger, om man därmed förstår en mer nationell taktik, vars syfte var att verka i det politiska livet på samma villkor som de övriga politiska partierna.

Någon syntes i form av en ”centrum”-linje uppnåddes förvisso inte. Resultatet blev en i många stycken motsägelsefull och inkonsekvent politik. Ändå var det just för partiets oböjligt konsekventa inställning till Sovjetunionen som resultatet blev som det blev. På den punkten fanns ingen vacklan och ingen tvekan. Man kan beskriva kommunisternas politik som en ren självmordspolitik, framför allt under vinterkriget, men man glömmer då att det verkliga självmordet för SKP hade varit att inte stödja Sovjetunionen. SKP var en del av ett världsparti, vilket innebar att hur ringa och föraktat det än var här hemma, kunde det identifiera sig med någonting som var vida mäktigare än hela det stora socialdemokratiska partiet med alla dess väljare. Dock var SKP även ett nationellt svenskt parti med platser, om än få, i riksdagen och i kommunalförsamlingarna och med inflytande, om än begränsat, i fackföreningarna. Den positionen ville partiledningen naturligtvis inte heller förlora, och vad som således inträffar under denna svåra period är en dragkamp mellan sektionen SKP och partiet SKP. Den analys som Komintern hade gjort och överlämnat åt sektionerna att penetrera och utforma sin politik utifrån kom att verka som ett hinder för det nationella partiet. Min tes har således varit att partiledningen mer eller mindre medvetet, mer eller mindre uttalat, gjorde en egen analys med hänsyn till sin nationella position. Att Sovjetunionen i den analysen alltjämt utgjorde själva basen behöver ingen tvivla på. Däremot kunde den gå emot kominternanalysen på en rad punkter, som partiledningen inte ansåg behövde strida mot Sovjetunionens intressen. Man försvarade givetvis Sovjetunionens utrikespolitik och man böjde sig för Kominterns analys av kriget och tog utan tvekan avstånd från upprustningen. Däremot stretade partiledningen emot alla försök att mer konsekvent utforma sin politik i enlighet med Kominterns kvasirevolutionära analys. Ty visst hade det varit möjligt att utifrån Dimitrovs paroller utforma en renodlat revolutionär vänsterlinje. Det finns också spår av en sådan vilja hos vissa av partimedlemmarna. I praktiken hade en sådan taktik betytt att partiet blivit totalt isolerat och rent av gått illegalt i förväg. Ett sådant val hade i och för sig varit ett alternativ, även om det

samtidigt fört partiet till den svärmiska idealismens handlingslösa himmel. Att partimedlemmarna kände dess närhet visar ett uttalande av den annars så partitaktiske Hagberg i riksdagen på våren 1940:

För oss är socialismen den stjärna som lyser på vår väg. Och liksom i den bibliska historien eldstoden lyste Israels barn på deras väg från det egyptiska slaveriet till det förlovade landet, som de drömde om, på samma sätt kommer socialismens stjärna att lysa vår väg, alldeles oavsett vilka åtgärder Sveriges riksdag och regering vidtaga.²⁰⁸

Partiledningen aktade sig emellertid noga för att låta kominternanalysen få alltför svåra konsekvenser för partiets nationella situation. Å ena sidan slogs man mot upprustningen, å andra sidan aktade man sig för att i klartext ta avstånd från försvaret av nationen. I alla verkligt utsatta lägen vek man av åt höger, om det alls var möjligt med hänsyn till lojaliteten mot Sovjetunionen. I själva verket underkändes kominternanalysen. Det visar Linderots försiktiga hänvisning till Sovjetunionens kommunistiska partis historia i hans novembertal 1939. Det visar också den bedömning han senare gjorde av paktperioden:

1939-1940: *återtåg*. Rysk-tyska paktens, finsk-ryska vinterkriget, och därmed sammanhängande förhållanden vid världskrigets utbrott medförde en väldig kraftkoncentration av reaktionen inne i landet. Styrkeförhållandena förändrades därhän att partiet tvingades till återtåg. Partiet måste avstå från demonstrationer och massmöten, särskilt utsatta partimedlemmar, fackliga och andra funktionärer, tvingades att officiellt frånträda medlemskap i partiet, en press måste skapas, pga transportförbud och dylikt, som icke direkt förde partiets talan osv. För att bevara avantgardet från att krossas samt bevara kärnan intakt, för att bekämpa de arbetarfientliga och sovjethetsande krigsaktivisterna och för att inte helt förlora reserverna var dessa återtåg nödvändiga.²⁰⁹

Linderots bedömning av paktperioden skar sig således väsentligt mot den generella analys som Komintern lagt till grund för sektionernas uppträdande efter september 1939. Det var inte återtåg Komintern proklamerat. Det var snarast offensiv, med det tredje alternativet som ett hägrande mål.

Även Linderot fick således lov att, om än indirekt, medge att Kominterns analys varit en produkt av sovjetisk utrikespolitik, där ideologin och taktiken fick tjäna syften diametralt motsatta dem som en arbetarklassens tredje international borde ha.

²⁰⁸ AK 1940 nr 32 s 10.

²⁰⁹ S Linderot, Politiskt material. Troligen ett utkast till ett föredrag eller en artikel med titeln: Leninismens strategi och taktik. VPK:s arkiv.

Förkortningar

AK – andra kammaren
AU – arbetsutskottet
BeU – bevillningsutskottet
CK – centralkommittén
EKKI – Kommunistiska Internationalens exekutivkommitté
FK – första kammaren
FLU – första lagutskottet
h – höstsessionen
KAK – Kommunistiska arbetarkommunen (i Stockholm)
KPD – Tysklands kommunistiska parti
NEP – Nya ekonomiska politiken
PB – politbyrå
PK – programkommissionen
RLF – Riksförbundet landsbygdens folk
SKUF – Sverges kommunistiska ungdomsförbund
SSSR – Socialistiska sovjetrepublikernas förbund
SUKP – Sovjetunionens kommunistiska parti
u – urtima riksdag